

İSLÂM KAYNAKLARINA GÖRE X. ASIRDA KARABAĞ'IN TARİHİ
COĞRAFYASIHISTORICAL GEOGRAPHY OF KARABAKH IN THE 10TH CENTURY
ACCORDING TO ISLAMIC SOURCES

Zübeyr YILDIZ*

Öz

Article Info

Karabağ, Güney Kafkasya'yı kontrol edebilecek hâkim bir noktada bulunmaktadır. Tarih boyunca dikkatleri cezbeden, Azerbaycan coğrafyasının ayrılmaz bir parçası ve kadim bir Türk vatani olan Karabağ'ın ismine dair farklı rivayetler mevcuttur. Sasani hakimiyeti döneminde "Albanya" diye zikredilirken Arap fütuhatıyla beraber İslâm kaynaklarında "Arrân" olarak anılmaya başlamış ve akabinde Müslüman Türk hakimiyeti devriyle beraber "Karabağ" adını almıştır. Kalankatlı'nın kabaca Aras Nehri'den Hunan Kalesi'ne kadar uzanan sınırları yanı sıra zengin doğal kaynakları, güzel ve büyüleyici bir ülke olarak tarif ettiği Karabağ hakkında X. asır İslâm kaynaklarında geniş bilgiler bulmak mümkündür. Bu dönem müelliflerine göre Karabağ coğrafyası, Azerbaycan ve Ermeniyeye ile birlikte bir iklim/memleket olarak zikredilmiştir. İklimin elverişli, suların bol (Kür ve Aras) ve toprağın verimli olması dolayısıyla Karabağ, X. asırda yaşama elverişli bir coğrafya olarak tasvir edilmiştir. Berde'a, Bâb'ül-Ebvâb, Tiflis ve Beylekan'dan başka da tarihi kentlerin bulunduğu Karabağ'da, o dönem ekonomik ve sosyal hayatın zirve devri olmuştur. Nitekim müelliflerin kaydına göre insanları hoşgörülü, şehirleri mamur, ziraati bol, ticareti pek ziyade gelişmiş olan Karabağ'da sanatsal, sosyo-kültürel ve ekonomik alanda önemli ilerlemeler katedilmiştir. Çalışmamız, ata yurdu Karabağ'ın İslâm kaynaklarına göre X. asır tarihî coğrafyasının siyasi, sosyal ve ekonomi yapısı Türk tarihi açısından incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Azerbaycan, Karabağ, Türk hakimiyeti, X. asır, İslâm kaynakları.

Abstract

Karabakh is located at a dominant point that can control the South Caucasus. There are different narrations about the name of Karabakh, which has attracted attention throughout history, is an integral part of Azerbaijan's geography and an ancient Turkish homeland. While it was referred to as "Albania" during the Sassanid rule, it started to be referred to as "Arrân" in Islamic sources with the Arab conquest and then took the name "Karabakh" with the era of Muslim Turkish rule. It is possible to find extensive information about Karabakh, which Kalankatli describes as a beautiful and fascinating country with rich natural resources and borders extending roughly from the Aras River to the Hunan Fortress, in the Islamic sources of the Xth century. According to the authors of this period, the geography of Karabakh was mentioned as a climate/country together with Azerbaijan and Armenia. Due to the favorable climate, abundant waters (Kura and Aras) and fertile soil, Karabakh was described as a geography favorable for life in the Xth century. In Karabakh, where there were other historical cities besides Berde'a, Bab al-Abwab, Tbilisi and Beylekan, that period was the peak period of economic and social life. As a matter of fact, according to the authors, Karabakh, whose people were tolerant, cities were prosperous, agriculture was abundant and trade was highly developed, made significant progress in the artistic, socio-cultural and economic fields. In our study,

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 11/02/2024

Kabul Tarihi: 24/05/2024

Atıf

Yıldız, Z. (2024). İslâm Kaynaklarına Göre X. Asırda Karabağ'ın Tarihi Coğrafyası. *Anasay* 28, 47-69.

Research Article

Received: 11/02/2024

Accepted: 24/05/2024

Cite this article as:

Yıldız, Z. (2024). Historical Geography of Karabakh in the 10th Century According to Islamic Sources. *Anasay* 28, 47-69.

* Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. e-mail: zubejr_25@hotmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-0405-5012>.

the political, social and economic structure of the historical geography of the ancestral homeland Karabakh in the Xth century according to Islamic sources is analyzed in terms of Turkish history.

Keywords: *South Caucasus, Azerbaijan, Karabakh, Turkish domination, X. century, Islamic sources.*

EXTENDED ABSTRACT

Karabakh is among the geographies that hosted the first centers of life in the history of mankind. Karabakh, an ancient part of Azerbaijan's geography and an eternal Turkish homeland, has experienced important political events in its history. These events occurred mostly due to the geopolitical position and geostrategic advantages of the region. Due to its historical importance, different political authorities have emerged and ruled in Karabakh, where the Sakas were among the tribes that came from outside. In this sense, the first significant political authority is the Manna Kingdom. After the Manna, the region was the scene of some political activities of Urartian, Medes and Persians for a while, and the second independent state established here was Atropatena. Atropatena's independence lasted until the successors of Alexander. The pre-Islamic political history of Karabakh is mostly shaped by the campaigns of Alexander of Macedon against this geography. After Alexander's rule, Karabakh turned into an area of contention between Sassanids and Romans, and we observe the existence of the Albanian Kingdom, which had a very important place in the political history of the region. As a result of the weakness of Arab rule in Karabakh, which was conquered during the reign of the Four Caliphs, the region was ruled by a number of local dynasties until it came under the influence of the Seljuks.

Today, Karabakh, which covers an area of approximately 18 thousand square kilometers in the triangle between Azerbaijan, Armenia and Iran, is located at a dominant point that can control the Caucasus and especially the aforementioned countries thanks to its gigantic volcanic mountains. In the Middle Ages, Karabakh, a region of high mountains and vast plains in the east of the South Caucasus geography, included the historical province of Arrân and the lands within the borders of this province between the Kura and Aras rivers and Gokce lake. The region between the two rivers was bordered to the north by Shirvan and Sheki, to the south by Armenia and Azerbaijan, and to the southeast by Mugan. In addition to its natural beauties and natural wealth, Karabakh attracted the attention of nomadic Turkish communities throughout history due to its mild climate, abundance of water, fertile soil and favorable conditions for life, and became the winter headquarters of victorious Turkish commanders.

The toponymy of Karabakh occupies a significant place in our study and there are different accounts of it in the historical literature. In this context, the region is mentioned as a geographical term in ancient sources, first as "Orhistena" and then as "Arsah", while in Armenian sources it is pronounced as "Alvank". In ancient Greek and Roman times, the region was called "Albania" in reference to the people who lived here and were called Albanians. According to Hamdullah Müstevfi-yi Qazvinî and Mirza Jamal Javanşir, this name was given in reference to "Erran/Arrân", one of the sons of Noah. Karabakh, which was called "Albania" during the Sassanid period, was named "Arrân" after the Arab conquest. The word, which Islamic geographers initially recorded as "al-Ran/er-Ran", was also called "Beyne'n-Nehreyn" because the region was located between two rivers. Likewise, it was referred to as "Arrâneyn" in reference to the two Arrâns located north and south of the Kura River. According to one view, this name originated from the Persian "Aran", which is pronounced in this way by today's Azerbaijani Turks. Later on, the identification of the region as "Karabakh" and its entry into the historical literature coincides with the transition of the region from Arab rule to Turkish rule. First referred to as "Karabakh-i Arran", the region gradually came to be known as "Karabakh". Karabakh, which is also the name of an independent Turkish khanate established in the XVIII century, is actually a combination of the Turkish words "kara" and "bağ". However, the word "kara" was not only limited to this meaning, it was also used for adjectives such as "great", "mighty", "in the north" in ancient Turkish.

In Islamic sources, Karabakh is mentioned as a single climate together with Azerbaijan and Armenia. The geographical borders of this climate were surrounded by Jibal, Deylem and the Caspian Sea in the east, the Armenian and Alan borders in the west, the Alans and the Caucasus Mountains in the north, and Iraq and al-Jazira in the south. Maqdisi describes Karabakh, which in the Xth century, in addition to the capital Berde'a, had other historical cities such as Bab al-Abwab, Tbilisi, Beylekan, Kabala, Shamāhiya and Sheki, as a paradise on earth. In particular, the population of Barda'a, which contemporary authors call the "Mother of Arrān" and see as the eye of this land, exceeded 100,000 in this century. At the same time, it is possible to describe the Karabakh of the Xth century, with its tolerant people, rich and prosperous cities, beautiful villages, fertile land, abundant water, wide agricultural opportunities, and well-developed trade networks and activities, as a country with interesting beauties. Indeed, Kalankatli confirms this description with his description of the historical Karabakh as an extremely beautiful and fascinating country with its numerous natural resources. It is possible to see this period as the beginning of a new era for Karabakh. Because the developments in social and economic life also manifested themselves in Karabakh's culture and civilization. Because these cultural and civilizational developments constitute a very important basis for the justification of the long-standing thesis of the Turkish history in Karabakh.

Giriş

Bilindiği üzere Kafkasya¹ Asya ile Avrupa'yı Anadolu üzerinden birbirine bağlayan stratejik bir coğrafya olması ve İslâm'dan evvel bölgede varlığını sürdüren siyasi oluşumların zafiyetleri nedeniyle hep göz kamaştırmıştır. Yine bu coğrafyanın gözde bölgesi ve Azerbaycan'ın en kadim vilayetlerinden biri olan Karabağ, stratejik tarihî önemini asırlar boyu hep koruya gelmiştir. Genel konumu itibarıyla Güney Kafkasya'da özelde ise Azerbaycan'ın önemli bir bölümünü oluşturan Karabağ, dünya tarihinin en eski yerleşim yerlerinden birini teşkil etmektedir. Nitekim Karabağ'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda tespit edilip bilim literatürüne kazandırılan ve en eskisi Azığ² olmak üzere çeşitli mağaraların varlığı ve buralardaki yaşamsal kalıntılar, buranın eski yerleşim coğrafyalardan biri olduğu tezini güçlendirmektedir. Bu anlamda insan yaşamını kaçınılmaz kılan yer altı ve yer üstü doğal kaynaklar bakımından oldukça zengin bir coğrafya olması da ayrıca eski bir yerleşim merkezi olduğunu pekiştirmektedir (Hacıyev ve Ebdülezimov, 2021, s. 3; Sadık, 2022, s. 17; İsmayılov, 2014, s. 19; Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, s.341). Bu tarihi önemi dolayısıyla Karabağ'da İlk Çağ'da farklı siyasi otoriteler ortaya çıkmış ve burada hüküm sürmüşlerdir. Dahası coğrafyanın Mezopotamya ve Anadolu'ya yakın oluşu Karabağ'daki siyasi şekillenme sürecini hızlandırmıştır. Nitekim Kafkasya, tarihi süreçte Orta Doğu'ya hakimiyet kurmak isteyen egemen güçlerin³ kontrol altında

¹ Rivayeti göre bu ismi, Nuh Peygamberin oğullarından olan Togarma'nın sekiz oğlundan biri olan "Kavkas"dan gelmektedir (Brosset, 2003, s. 1-2). Fahrettin Kırzioğlu'na göre ise tarihte ilk kez Eski Yunanlı müellif Aiskhylos'un milattan önce yazmış olduğu "Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence" adlı eserinde "Kavkasos Dağı" şeklinde geçmektedir (Kırzioğlu, 1976, s. XV; Mustafayev, 2018, s. 18).

² Azığ Mağarası'ndaki yaşam belirtileri, 1960 yılında Eski Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycanlı arkeolog Memmedeli Hüseyinov tarafından yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. O dönem bu bulgu, dönemin Sovyet toprakları üzerinde tespit edilen en eski yerleşim merkezi olarak kayda geçmiştir. Mağara, Karabağ'ın Fuzuli-Hocavend ve Şuşa rayonları arasındaki üçgende yer almaktadır. Burada yapılan araştırmalarda insan yaşamı dair önemli kalıntılara rastlanılmıştır. Tarihi Karabağ coğrafyasında Azığ haricinde Hocavend ilçesinde bulunan Tağlar Mağarası, ve Nergiztepe Abidesi, Şuşa'da aynı adla mağara, Kelbecer'de Zar Mağarası ve Kayaüstü Tasvirleri, Berde'a'da Şortepe, Fuzuli'de Kültepe, Uzuntepe, Hantepe, Karagöbektepe ve Yeditepe yerleşim yerleri, Beylekan'daki Çardaklı, Tezekent ve Sarıtepe Abideleri ile Örenkale yerleşim yeri, Ağdam'da Leylatepe ve Üzerliktepe Abideleri, Hocalı'da Hocalı Kabristanlığı, Ağçabedi'de Küçük Kurgan Abidesi ve Üçtepe yerleşim yeri gibi önemli yerler yer bulunmaktadır. (Hacıyev ve Ebdülezimov, 2021, s. 3).

³ "Tarihin ilk dönemlerinden beri Ön Asya'da hakimiyet kurmak isteyen bütün egemen güçlerin muhakkak kontrol altına almak zorunda olduğu bir coğrafya vardı: Kafkasya." (Subaşı, 2022, 9). Bu güçler arasında Anadolu'nun doğusuna hâkim bulunan Urartular (Sevin, 2003, s. 204; Sadık, 2022, s. 21), Mezopotamya

tutmak zorunda kaldıkları bir coğrafya olmuştur. (Subaşı, 2022, s. 9). Bu itibarla bölgede bir takım küçük siyasi oluşumların varlığıyla beraber esasta ilk anlamlı siyasi teşkilat Manna Krallığı'dır. (Bünyadov, 1991, s. 318). Güney Kafkasları bir süre koruyan ve Asur ile Urartu saldırılarına karşı o dönem Sakalarla⁴ ittifak yapan krallık, nihayetinde aldığı darbeler neticesinde M.Ö. 800'lü yıllarında Urartular tarafından son verildi. Urartuların güçten düşüp yıkılmaları akabinde, o zaman Mannaların yaşadığı ve bugün Karabağ'ın dahil olduğu topraklar, Med İmparatorluğu sınırlarına dahil edildi. (Bünyadov, 1991, s. 318; Sadık, 2022, s. 22). Medler, Mannaların güneyinde, Hemedan'da⁵ kurulan ve Anadolu'nun içlerine kadar uzanan geniş sınırlara malik bir krallıktı (Günaltay, 1987, s. 97; Sadık, 2022, s. 23). Yaklaşık bir buçuk asır Medlerin hakimiyeti altında kalan bu topraklar, M.Ö. VI. yüzyılın ortalarında II. Kiros döneminde Ahamenişlerin⁶ eline geçti. Makedonya kralı Büyük İskender'in Asya Seferi'nin en önemli sonucu Ahameniş İmparatorluğu'nun yıkılmasıydı. Bu yıkılış, aynı zamanda Karabağ tarihi için de bir dönüm noktası olacaktı ki, bu sayede Manna Krallığı'ndan sonra bu topraklarda ikincil müstakil bir devlet olan Atropatena Krallığı'nın kurulmasıydı. Atropatena Krallığı'nın bağımsızlığı, M.Ö. 220'de Selevki hükümdarı III. Antiokhos tarafından vasal bir devlet haline dönüştürülmesine kadar sürdü (Bünyadov, 1991, ss. 318-319; Sadık, 2022, ss. 23-24; İsmayılov, 2014, s. 42).

Büyük İskender'in Asya hakimiyeti pek uzun sürmedi, zira çok kısa sürede kurduğu büyük imparatorluğu, aynı şekilde onun ölümüyle kısa süre zarfında⁷ kumandanları arasında bölüştürüldü (Taberî, 1991, s. 841; Brosset, 2003, s. 18; Günaltay, 1987, 257; Sadık, 2022, s. 25). Hindistan'dan Akdeniz'e, Kuzey Kafkaslardan Basra Körfezi'ne kadar uzanan bölge, Selevkos'un payına düştü (Naskali, 2000, s. 394;). Selevkoslar, bölgeyi tıpkı Ahamenişler gibi yerel yöneticilerin idaresinde Satraplıkla⁸ yönettiler (Garthwaite, 2011, ss. 68, 76). Karabağ'ın da dahil olduğu bölgede Selevkosların hakimiyeti iki asırdan fazla sürdü. M.Ö. 247'de, yine Selevkoslu yerel bir general olan Arşak, Part Krallığı'nı kurdu (Naskali, 2000, ss. 394-395). Selevkosların giderek güç kaybı, Partların Güney Kafkaslarda hakimiyet kurmalarını

Menşeli Asurlular (Sadık, 2022, s. 21; İsmayılov, 2014, 37), İran merkezli Persler ve Sasaniler (Bünyadov, 1991, s. 319; Subaşı, 2022, s. 9), batıda Önce Makedonyalılar (Büyük İskender ve ardılları) sonrasında Büyük Roma ve Bizans İmparatorlukları ve Müslüman Araplar sayılabilir (Belâzuri, 2013, 372; Bünyadov, 1991, s. 319). Nitekim Türklerin İslâmla şereflemeleri akabinde Orta Doğu'da hakimiyet kurmalarının öncelikli yolu ancak Kafkas'tan geçmiştir.

⁴ Ön-Türkler olarak değerlendirilen Sakalar, M.Ö. 2000 ila 800'lerde İç Asya'dan Orta Avrupa'ya kadar geniş bir sahada hüküm sürmüşler. Dahası İlhami Durmuş, onların Kafkaslardan Anadolu'ya hatta Mısır'a kadar olan sahada yayıldıklarını ifade eder. Yunan müelliflerine göre Sakalar, İskit olarak da tesmiye edilen camianın en kudretli zümresi idiler. Onlar, Doğu Avrupa'dan güneye inerlerken Kuzey Kafkaslarda oturan Kimmerleri önlerine katarak Anadolu'ya doğru sürdüler. Mannalar, güneydeki düşmanlara karşı onlarla bir ittifak oluşturdular. Eski Türk destanlarından olan ve meşhur İran şairi Firdevs'inin Şehnamesi'nde zikredilen Alp Er Tunga destanı, Sakaların ünlü hakanı Afrasyap'ın, İranlılarla yaptığı ve daha ziyade İran-Turan mücadelesi olarak bilinen mücadeleler anlatılmaktadır (Kafesoğlu, 2005, s. 334; Togan, 2019, s. 49; Durmuş, 2008, s. VII; Günay, 2012, s. 48; Sadık, 2022, s. 21).

⁵ Ramin Sadık, Azerbaycan Tarihi adlı eserinde aynen şu ifadeleri kullanmaktadır: "*Medler, Manna'nın güney doğusunda, İran'ın merkezinde devlet kuran bir kavimdi.*" (Sadık, 2022, s. 23)

⁶ Ahamenişlik, hükümdarlık modelleme silsilesini tanımlayan bir kavramdır. İran tarihi, Ahamenişlerden önce başlamasına rağmen Pers tanımlaması, ilk kez bu dönemde tarihi kaynaklarda yer edinmiştir. Persler olarak da bilinen Ahamenişler, Fars toprakları üzerinde kurulan devletler arasında, Orta Asya'dan Akdeniz'e kadar uzanan en geniş sınırlara hâkim imparatorluktu (Garthwaite, 2011, ss. 2, 20).

⁷ İskender, totalde 12 yıllık süreç zarfında tüm dünyayı siyasi fetihle turladıktan sonra İskenderiye'de hayata gözlerini yumdu (Brosset, 2003, s. 18).

⁸ Muazzam imparatorluğun devasa sınırlarını bir nebze "eyalet" tarzında ayıran, ortalama sayısı 23 ila 30 arasında değişen, hükümdarlar tarafından belirlenip atanan ve "nigehbani" sanını taşıyan umumi valilere verilen bir unvandır. Mahalli kralların kendilerine karşı sorumlu bulunduğu ve sınırsız yetkilerle mücehhez satrapların askeri, idari ve adli görevlerine binaen asayiş ve düzeni sağlayacak kudret ile nüfusa sahip olup merkezi otoriteye karşı sorumlulukları bulunmaktaydı (Günaltay, 1987, s. 270).

kolaylaştırdı. Eşkâniler⁹ olarak da bilinen ve İran tarihinin önemli üçüncü hanedanı olan Partların bölgedeki hakimiyeti, Sasanilere kadar yaklaşık beş asır sürecektir. Bununla beraber Selevkosların siyasi çöküşü, aynı zamanda giderek Akdeniz'in en kudretli imparatorluğuna dönüşen Roma'nın, doğunun ticaret yollarına hâkim olmak düşüncesiyle Kafkaya'ya göz dikmesine ve Partlarla olan çekişmelerinin başlamasına sebep olacaktı (Garthwaite, 2011, ss. 61, 62; Naskali, 2000, s. 395). Bu çekişmeler devam ederken iki önemli haneden olan Ermeni¹⁰ ve Alban¹¹ krallıkların bölgede hakimiyetleri görülmekle beraber, genel olarak bu topraklar, Romalılarla Partlar arasında yer yer el değiştiren önemli bir tampon bölge olma özelliğini korudu (Bünyadov, 1991, s. 319; Naskali, 2000, s. 395).

Romalılara karşı daimî savaşlar ve taht kavgaları Partları zayıf hale düşürdü, bu fırsatı değerlendirip Partlara son vererek Sasani hakimiyetini tesis eden Erdeşir bin Babek, Azerbaycan ve dolaylarını kılıç zoruyla ele geçirerek (Taberî, 1991, ss. 965-967; Garthwaite, 2011, s. 80; Naskali, 1994, s. 395) başşehir Erdebil olacak şekilde burayı bir eyalet yaptığı gibi, Gezna'yı (Atropatena'nın eski başkenti) da Zerdüştlük'ün önemli bir merkezi haline getirdi (Bünyadov, 1991, s. 319). Sasanilerin Güney Kafkasların verimli toprakları ile doğal zenginlikleri üzerindeki bu etkisi, Roma'nın daha evvelden süregelen bölgedeki hâkim menfaati için bir risk ve tehlike arz etmekteydi. Bu durum dolayısıyla Roma ve Sasaniler, zaman zaman çarpışabiliyor ve bunun neticesi olarak Gürcü ile Ermenilerin yaşadıkları bölgelere Roma; Azerbaycan'a ise Sasaniler hakimiyet kuruyorlardı (Brossset, 2003, ss. 142-147; Sadık, 2022, s. 31). Sasaniler, bu koruyucu politikalarını, Roma'nın halefi Bizans ile Hazarlara karşı da izlemekteydiler. Nitekim Hazarlar, Karabağ'a düzenli akınlar yapmakta, bölgede etkili olmak adına Sasanilere karşı Bizans'la ittifak yaparak bölgenin etkin askeri ve siyasi aktörü olarak rol almakta; Sasaniler ise Hazarları sindirmek ve onların güneye inmelerini engellemek için Derbend (Bâbü'l-Ebvâb)¹² geçidini güçlendirmeye önem vermekteydiler (Kafesoğlu, 2005, ss. 168-169; (Kürçüoğlu, 2020, ss. 212-213; Aliev, 1994, s. 164; İsmayılov, 2014, ss. 72-73). Netice olarak Karabağ, İslâm fütuhatına

⁹ Taberî'ye göre Büyük İskender'in ölümünden sonra İran devletinin idaresi, Fars asıllı olmayan Eşkânilerin ve aynı zamanda kendilerine Partlar da denilen bir kavmin eline geçti. Ona göre Eşkânların İran'daki idaresi, beş asırdan fazla, yani son Eşkân hükümdarın, Erdeşir bin Babek tarafında öldürülmesine kadar sürdü (Taberî, 1991, s. 848).

¹⁰ Ermenilerin yaşadığı bölge, İskender'in Kafkasya seferi öncesinde Ahamenişlerin hakimiyeti altındayken İskender ile beraber hakimiyet altına alınırken sonrasında Arşak'ın Part krallığı sınırlarına dahil edildi. Bundan sonra Ermeniyeye Partlarla Romalılar arasında bir tampon bölge oldu. Bölgenin hakimiyeti, İslâm'ın zuhuru sırasında Sasaniler ve Bizanslılar arasında el değiştirirken İslami fetihlerle beraber Arapların eline geçti (Uras, 1988, ss. 245-296).

¹¹ Albanlar, Güney Kafkasya'da özellikle bu günkü Azerbaycan coğrafyasının Karabağ'ında, tarihi Karabağ sınırlarında, yaşamış bulunan kadim bir kavimdir. İlk kez M.Ö. IV. asırda kayıtlarda kendilerine yönelik malumatlar bulunmaktadır. Antik kaynaklarda "Alban", Ermenicede "Ağvan", Gürcücede "Rani", Farsçada "Ardan", Süryanicede "Aran", Arapçada "Arrân" olarak anılmışlardır. Starabon'un kaydında Albanlar, tarihte Sasanilere, Romalılara (Bizans), Hunlara, Hazarlara ve Araplara tabi bulunmuşlardır. Dilleri, bugün sınırlı sayıda Azerbaycan'da yaşamakta olan Udinlerin diline yakın olarak kabul edilmektedir. Tarihleri hakkında doğrudan bilgi veren kaynak Kalankatlı Movses'in *Alban Tarihi* adlı eseridir (Kalankatlı, 2019, ss. 7-8).

¹² Coğrafi terim olarak, iki dağ arasında kalan ve boğazı andıran dar geçide "derbend" denir. Derbend, Kuzey ile Güney Kafkasları birbirine bağlayan, Dağıstan sınırları içerisinde, Azerbaycan'ın kuzey doğusunda, Hazar Denizi'nin batı kıyısında bulunan tarihî bir geçit ve kenttir. Hazarlar, Azerbaycan'a akınlarda bulunurlarken bu kenti işgal ve yağma ederlerdi. Mesudî, bu şehrin, İran şahı Anuşirvan tarafından kurulduğu, şehirle Hazar Denizi arasına sur çekildiği, sur üzerinde demirden kapılar yaptırdığı ve kapıların arkasına çeşitli halklar yerleştirdiği kaydını düşmektedir. İlk İslâm kaynakları, bu tarihi kenti "kapı, kapılar, demir kapı" anlamlarına gelen "Bâbü'l-Ebvâb" şeklinde de kaydetmişlerdir (Mesudî, 2023, s. 119; Kürçüoğlu, 2020, s. 213; Aliev, 1994, s. 164; Bilgiç, 2012, s. 109). Marie Félicité Brossset'e göre Sasanilerle Hazar Türkleri arasındaki savaşların ekserisi burada yaşanmıştır. Hazarlar, Güney Kafkasya'ya Derbend yanı sıra Daryal yoluyla istilalarda bulunmuşlardır (Brossset, 2003, ss. 9, 62).

kadar VI. ve VII. yüzyıllarda Bizans ile Sasani arasında sürekli savaflara sahne oldu ve hep el değiştirdi.

İslâmîyet, Hazreti Peygamber döneminde bütün Arabistan'da yayıldı ve kamilen kabul edildi. Peygamber'den sonra gelen Dört Halife döneminde yarımadanın dışında hızla yayılmaya başladı. Hz. Ömer'in hilafeti zamanında Kadisiye H. 15 (636) ve Nihavend H. 21 (642) savaşlarında Sasanilere son verilince İslâm ordularının Kafkasya'daki fetih hareketleri, hızlı ve başarılı bir şekilde sürdürüldü ve Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Karabağ fethedildi (İbnü'l-Esîr, 1991, ss. 32-33; Bünyadov, 1991, s. 319; Aydın, 2001, s. 367; Naskali, 2009, s. 176; Özaydın, 1991, s. 394; Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, ss. 343-344). Bundan sonra Derbend'in fethi gerçekleştirildi ve İslâm orduları Hazar sınırlarına dayandılar. Hazarlar, Arap fütuhâtı evvelinde olduğu gibi Arap hâkimiyeti sırasında da Azerbaycan'da tacizlerini sürdürdüler ki, bu sebepten tarihî Belencer Savaşı H. 32 (652-653) vuku buldu (Kalankatlı, 2019, s. 320; Taşağılı, 1998, ss. 117, 118). Hz. Osman'ın son dönemlerinde bölgede İslâm ordularının ileri harekâtında bir duraksama olsa da Emevîler döneminde taarruz hareketleri yeniden hız kazandı. Bu dönemde Azerbaycan, Kafkaslardaki İslâmî fetih harekâtları için ileri bir üs olarak kullanıldığı gibi burası ve dolayları "Cezire Vilayeti" adıyla bir vali tarafından idare edilirken Abbasiler döneminde Azerbaycan, başlı başına bir vilayet haline getirilerek hak ettiği değer verildi (Göde, 1993, s. 35; Taşağılı, 1998, ss. 117, 118). Üç asrı aşkın bir süre Müslüman Araplar tarafından yönetilen Karabağ'da, Abbasi hilâfetin merkezî otoritenin sarsılması fırsatını değerlendiren, bağımsızlık emelini besleyip vergiyi kaçıran ve daha evvel hilâfet merkezî tarafından atanmış tecrübeli valiler tarafından bir takım mahalli hanedanlıklar kuruldu (Sadık, 2022, s. 40; İsmayılov, 2014, s. 153).

1. Karabağ'ın İsmi

Günümüzde Azerbaycan, Ermenistan ve İran arasındaki üçgende yaklaşık 18 bin km² alanı kapsayan Karabağ,¹³ devasa volkanik dağları sayesinde Kafkasları ve özellikle zikri geçen ülkeleri kontrol edebilecek hâkim bir noktada yer almaktadır (Aslanlı, 2002, s. 194; Pehlivan, 2016, ss. 7-8). Orta Çağ'da Güney Kafkasya coğrafyasının doğusunda, yüksek dağlardan ve geniş ovalardan mürekkep bir bölge olan Karabağ, Kür ve Aras nehirleri ile Gökçe göl arasındaki tarihî Arrân eyaleti ve bu eyaletin sınırları içerisinde XVIII. yüzyılda kurulan bağımsız bir Türk hanlığının adı olmuştur (Kalankatlı, 2019, s. 315; Togan, 1978, s. 596; Mehmedzâde, 1977, s. 212; Aslanlı, 2002, s. 194; Aydın, 2001, s. 367; Mustafayev, 2018, ss. 20-21; Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, s.341). Yukarıda geçen iki nehir arasındaki bölgenin kuzeyinde şirvan ile şekî, güneyinde Ermeniyeye ile Azerbaycan, güneydoğusunda ise Mugan bulunmaktaydı (Özaydın, 1991, s. 394; Solmaz, 1997, s. 3; Mustafayev, 2018, s. 21). Bu sınırlar itibariyle Karabağ; Berde'a, Beylegan, Gence, Tiflis, Berdic, şamahı, şirvan, Layicân, şabrân, şeki, şemkir, Gabele, Makü, Nahçıvan ve Ordubad gibi tarihî kentleri barındırıyordu (Qarabağı, 1959, s. 6; Yerdelen, B. K. ve

¹³ Nitekim bu hanlığın tarihi sınırlarını Mirze Camal Cavanşir, Mirze Yusuf Karabağı ve Mirze Adıgüzelbey şu şekilde çizmektedirler: "Kadim tarih kitaplarına göre Karabağ bölgesinin serhedi (sınırı) şu şekildedir: Güney tarafından Hudafarin Köprü'sünden Sınık Köprüsü'ne-Araz Nehri'ne kadar. şimdi (Sınık Köprü) Gazah, şemseddin ve Demirci Hasanlı toplumu arasında yer alıyor ve Rus devlet yetkilileri buna "Krasni Most", yani Rusça'da "Kızıl Köprü" diyor. Doğu tarafından Cevad Köyü'ndeki Araz Nehri'ne katılarak Hazar Denizi'ne dökülen Kura Nehri'dir. Kuzeyden Karabağ'ın Yelizavetpol ile sınırı Kura Nehri-Goran Nehri'ne kadar uzanır ve Kura Nehri birçok yerde Araz Nehri'ne ulaşır. Batı tarafında Kuşbek, Salvartı ve Erikli adı verilen yüksek Karabağ Dağları bulunmaktadır. Nihayet geçmiş yüzyıllarda (burada) karışıklıklar ve değişiklikler olmuş, bazen İran, Rum (Türkiye) ve Türkistan kralları bu illeri fethederek ayrı sınırlar koymuşlar, kaleler inşa etmişler ve onlara başka isimler vermişlerdir" (Qarabağı, 1959, s. 6; Adıgüzelbey, 2006, s. 122; Qarabağı, 2006, s. 114). Mirze Yusuf Karabağı ise yaşadığı dönemde (XIX. asır) Karabağ'ın sınırı şu şekilde zikretmektedir: "Güney'de Rudi-Araz, Hudafarin Köprüsü'nün karşısından, Cevad, Alvand ve Zardab köylerine. Doğu'da Kura suyudur. Batı'da Karabağ, Kuşbek ve Salvartı ve Erikli dağlarıdır. Kuzey'de ise Gence ve Karabağ sınırı olan Goran Nehri'dir. Bu Karabağ vilayeti cümle Aran ülkesi içerisinde... " Qarabağı, 2006, s. 115).

Diğerleri, 2022, ss. 341-342). Karabağ,¹⁴ tabii güzellikler ve doğal servetlerinin yanında ikliminin yumuşaklığı, sularının bolluğu, topraklarının münbit ve yaşam için elverişli olması dolayısıyla tarih boyunca konar-göçer Türk topluluklarının dikkatini cezp etmiş, muzaffer Türk komutanların kışlak karargâhı olmuştur (Mehmedzâde, 1977, s. 212; Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, s. 341).

Azerbaycan topraklarının beşte birine tekabül eden ve tarihi önemi pek yüksek olan bölgenin “Karabağ”¹⁵ olarak zikredilmesi, tarihî kayıtlarda takdire şayandır. Aslında bu kelime, Türkçe kökenli olup “kara” ve “bağ” sözcüklerinin birleşimidir. Ancak “kara” kelimesinin sırf bu anlamıyla sınırlı kalmadığı, eski Türkçe’de “büyük”, “azametli”, “kuzeyde” gibi sıfatlar için de kullanılmıştır. Ancak İbn Arapşah’ın “büyük bağ”, “verimli bağ”, yüksek rakımlı bağ” şeklindeki Arapların ve Türklerin söylemine binaen “kara bağ” söylenile gelmiştir (Mehmedzâde, 1977, ss. 212, 213; Hacıyev ve Ebdülezzimov, 2021, s. 2; Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, s. 343). Ancak esas olan bu sözcüğün tarihî seyirdeki gelişimi ve nihayetinde bu hale nasıl dönüştüğü mevzudur ki, bu anlamda birtakım rivayetler mevcuttur. Bu cümleden olmak üzere Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî’nin Târih-i Güzide’sinde Hz. Nuh’un oğlu Sam, onun oğlu Nezer ve onun oğlunun adı Erran/Arrân idi. Ona göre bu iklim veya bölgenin ismi buradan hasıl olmaktadır (Kazvinî, 2018, s. 21). Yine benzer şekilde Mirza Cemal Cavanşir Karabaği’ye göre Hz. Nuh’un tufanından sonra onun evlatlarından biri olan ve Karabağ ile çevresindeki önemli tarihî kentleri imar eden, buraları mülk edininip hükümdarlığını ilan ederek ona nispetle burası “Aran” diye tesmiye edilmiştir (Qarabaği, 1959, s. 6; Adıgüzelbey, 2006, s. 122). Antik kaynaklara göre bölge, coğrafi bir isim olarak öncesinde “Orhistena” sonrasında “Arsah”¹⁶ olarak geçmektedir (Elsevar, 2020, s. 20). Başka bir rivayete göre Eski Yunan ve Romalılar döneminde burada yaşayan ve kendilerine Albanlar dinilen bir kavme izafeten “Albania”¹⁷ denilmiştir (Togan, 1978, s. 596; Solmaz, 1997, s. 3; Aydın, 2001, s. 367). Ermeni kaynaklarında ise bölge, “Alvank” şeklinde telaffuz edilmiştir (Togan, 1978, s. 596).

Sasaniler döneminde Albanya olarak anılan Karabağ, Arap fethiyle beraber “Arrân” diye adlandırıldı. İslâm coğrafyacılarının başlangıçta “el-Ran/er-Ran” olarak kaydettikleri kelime, bölgenin iki nehir arasında yer alması dolayısıyla “Beyne’n-Nehreyn” de denilmiştir. Aynı şekilde İbn Havkal, Kür Nehri’nin kuzey ve güneyinde kalan iki Arrân’a nispetle “Arrâneyn” olarak zikredildiğini de rivayet etmektedir (İbn Havkal, Özaydın, 1991, s. 394; Aydın, 2001, s. 367; Solmaz, 1997, s. 3; Mustafayev, 2018, s. 15). Bir görüşe göre ise bu isim, Farsça asıllı

¹⁴ Tarihi Alban devletinin coğrafi güzellik ve bolluğunu meşhur Alban tarihçisi Musa Kalankatlı çok güzel tasvir etmektedir: “*Yüce, Büyük ve Küçük Kafkas dağlarının koyunda yer alan Alban ülkesi, sayısız doğal kaynaklarıyla son derece güzel ve büyüleyici bir ülkedir. Büyük Kura Nehri bu ülkenin tam ortasından sessizce akarak irili ufaklı balıkları getirip sularını Hazar Denizi’ne döküyor. Nehrin kıyılarında bol miktarda tahıl ve üzüm, yağ ve tuz, ipek ve pamuk, verimli bozkırlarda ise çok sayıda zeytin ağacı bulunur. Dağlarında altın, gümüş, bakır ve aşı boyası çıkarılıyor. Vahşi hayvanlara gelince, aslanlar, leopardlar, panterler, antiloplar ve birçok kuşun arasında kartallar, akbalar ve benzerleri vardır. Ülkenin başkenti muhteşem Berde şehridir.*” (Kalankatlı, 2006, ss. 25-26; Kalankatlı, 2019, s. 41).

¹⁵ Eski Türk mitolojisine göre Oğuz Kağan, ordusuyla Karakum’dan yola çıkarak Kafkaslara doğru hareket etti ve bölgeyi hakimiyeti altına alarak bir üs olarak burada yayladı. Bölgeye “kara” adını vererek bu şekilde “Karabağ” diye anıldı (Mustafayev, 2013, s. 197).

¹⁶ Arşaklıların İran asıllı olduğuna dair görüş, tarihi bilimsellikten yoksundur. Biruni’ye göre Arşak, Harezim hükümdarı Siyavuş’un neslinden gelmektedir. Bu hanedanın kurucusu, günümüz Türkmenistan topraklarında yaşamış olan Partların lideri Arşak kabul edilmektedir. Albanya Arşaklıları, uzun süre Albanya’da hüküm süren, Hristiyanlaşmış Albanlaşan sülaledir. Bu sülale döneminde Albanya yükselme dönemini yaşamıştır (Kalankatlı, 2019, s. 317).

¹⁷ Bu isim, tarihte ilk kez Coğrafyacı Starabon tarafından kullanıldığına dair görüşler olmakla beraber Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi ise bu adın ilk defa miladi 2. asırda yaşamış olan İzmitli Arrian’ın eserinde bahsettiği M.Ö. IV. asrın ikinci yarısında meydana gelen olaylarla ilgili olduğu görüşüdür. Mahmud İsmayilov, bu kelimenin “erler, aıplar, mertler” anlamlarında olduğunu belirtir (Kalankatlı, 2019, ss. 312, 314).

“Aran”dan kaynaklanmakta olup günümüz Azerbaycan Türkleri tarafından bu şekilde telaffuz edilmektedir (Togan, 1978, s. 596; Mustafayev, 2018, ss. 15, 20). Bilahare yörelin “Karabağ” olarak tanımlanması veya tarih literatürüne geçmesi, bölgenin Arap hakimiyetinden Türk hakimiyetine geçmesi dönemine denk gelmektedir.¹⁸ Zira Azerbaycan’ın etnik bakımından kati olarak Türkleşmesi,¹⁹ Arrân tabirinin değişimini de beraberinde getirmiş, ilkin “Karabağ-ı Arran” olarak zikredilen bölge artık peyderpey “Karabağ” olarak anılmaya başlamıştır (Mehmedzâde, 1977, s. 213). Bu durum; Ebu Said Han’ın 1330 tarihli yarlığında, Reşidüdin’in Câmîü’t-Tevârih’inde, Hamdullah el-Kazvinî’nin Nuzhetü’l Kulûp gibi bazı kaynaklarda geçmektedir (Alışık, 2008, s. 587). Kimi Rus bilginlere göre ise Azerbaycan coğrafyasının zengin ve siyah yapraklı ormanların/bağların bolluğu dolayısıyla burası, kara yapraklı bağlar ülkesi diye tanımlanmış ve bölge, Türkçe’de “kara bahçe” anlamına gelen ve bilim dünyasının da bu konuda fikir birliğine vardığı “Karabağ”²⁰ olarak kabul görmüştür (Hüseynov, 2012, s. 24).²¹

2. İdari Taksimat

Karabağ, İslâm coğrafyacıları tarafından Azerbaycan, Ermeniyye ve Arrân başlığı altında tek bir idari bölge olarak zikredilmiştir. Tarihî süreçte farklı egemen güçlerin idaresinde yönetilen bölge, Persler döneminde (M.Ö. 549-330) kendi mevcut idarî yapılanmalarına paralel idarî taksimata tabi tutuldu. Makedonyalı İskender’in Asya Seferi sonucunda hakimiyet altına alınan bölge, bundan sonra Roma, Sasani ve Hazarların kendi yönetim anlayışlarına göre idare edildi (İstahrî, 2020, s. 176; Köse, 2016, s. 93).

Belâzurî’nin coğrafi tanzimine göre Karabağ, Sisecan ve Tiflis’ten mürekkep bölge, Arrân eyaleti olarak anılmaktaydı ve burası daha evvel Hazar Türklerinin elinde bulunmaktaydı. Fakat Kubad bin Firuz, burayı hakimiyeti altına alarak bölgenin merkez üssü konumundaki Berde’a²² şehriyle beraber Beylegan ve Kabala’yı da inşa etti. Anuşirvan dönemindeyse bölgede daha fazla sefer icra edildi ve bunun neticesinde müstahkem kaleler fethedildiği gibi yeni kaleler ve şehirler inşa edildi. Nitekim bölgenin en önemli merkezleri arasında bulunan Derbend, yani Bâbü’l-Ebvâb bu dönemde daha sağlam bir şekilde yeniden inşa edildi. Bununla beraber Anuşirvan bir yandan

¹⁸ “Karabağ” kelimesinin Türkçe’ye girişi ve Türk tarihinde yer edinişi hakkında kesin olarak zamanlama tayin etmek pek zor gibi gözükmektedir, ancak buna rağmen bazı görüşler mevcuttur ki bunlara göre bu kelimenin Azerî tarihî membalarında VII. yüzyıl itibarıyla yer edindiği görülmektedir (Hüseynov, 2012, s. 24; Hacıyev & Ebdülezimov, 2021, s. 2).

¹⁹ “Arrân adı ile anılan bu ülkenin Karabağ adını alması Araplardan sonra Müslüman Türklerin hâkimiyetleri devrine rastlar. Azerbaycan’ın, ırk itibarı ile kat’i olarak Türkleştiği bu devirde Arrân tabirinin de yavaş yavaş ortadan kalktığı ve yerini Karabağ’a terk ettiği görülmektedir.” (Mehmedzâde, 1977, s. 213).

²⁰ “Kara-bağ” sözcüğünün eski Türkçe’deki etimolojisi, “kara” kendi asli anlamı olan siyah renk haricinde; karanlık, kalın, sık, büyük v.s anlamlarda kullanılmış ve bu bağlamda “Kara-kum, Kara-dağ, Kara-bağ, Kara-kent” gibi Türkçe’ye özgü bir tarihî isimlerde yer edinmiştir (Kazımzade, 2019, s. 7; Hacıyev ve Ebdülezimov, 2021, s. 2).

²¹ “...El-Belâzurî, Beylegân yakınında bir nehrin ve Berde yakınında, güzelliğiyle ünlü, “el-bâğ” adlı bir yerin, “güzel bağ” olarak sözünü ettiğimiz el-Hasan Mûşâil adlı zata nisbet edildiğini bildirmektedir. Bilindiği gibi bahçe anlamındaki, “bağ” kelimesi Farsçadır. Diğer İslam coğrafyacı ve tarihçilerinin değil de İranlı olan el-Belâzurî’nin bundan bahsetmesini garipsememek gerek. El-Belâzurî’nin (820-892) aktardığı bu bilgiden, “Karabağ” adının sanıldığı gibi Moğol istilasından itibaren değil, çok daha eskiden beri kullanıldığı anlaşılmaktadır.” (Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, s. 342).

²² Sasani hükümdarı I. Kubad’ın burada müstahkem bir kale inşa etmeden evvel Albanya’nın mekezi Kabele iken bu kale inşasıyla beraber bir dönem bölgenin en büyük merkezi ve Arrân’ın başşehri statüsüne yükselen Berde’a, Azerbaycan’ın en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Şehrin tarih sahnesine çıkışı, Makedonyalı İskender’e kadar gittiğine dair rivayetler mevcuttur. Şehrin toponomisiyle ilgili de farklı rivayetler bulunmakla beraber Nizami Gencevi’nin de teyidiyle en eski adının “Harum” olduğu yönündedir. Ermenilerin burayla ilgili “Porta” söylemleri, kötü emel emaresinden ibarettir. Genelde bu tarihi şehir Türkçe, Arapça ve Farça’da Berde/Berda, Berza’a ve Berdah şeklinde anıla gelmiştir (Barthold, 1979, s. 565; Mustafayev, 2018, ss. 26-27).

bölgeyi bu şekilde imar edip adamlarını yerleştirirken öte yandan bölgede sükûneti sağlamak için Hazarlarla barışı tesis etti. Daha sonra o, eyaletlere yerel yöneticiler atayarak vergi sistemini düzenledi. Böylece Arrân, İslâm'ın ortaya çıkışına ve bölgenin Arapların eline geçişine kadar Sasaniler tarafından bu idarî intizam ile yönetildi (Balâdhuri, 1916, ss. 305-309; Toksoy, 2021, 225).

Daha evvel Sasanilerin yerel idarecileri konumdaki Miran²³ ailesince idare edilen Karabağ'ın yönetimi, İslâm fetihleri akabinde yıllık muayyen haraç mukabilinde aynı aileye mensup mahalli idarecilere terk edildi (Özaydın, 1991, s. 394; Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, s. 343). Karabağ'ın fethinden sonra bir ara Hazarlar tarafından istirdat²⁴ edildiye de bölge tekrar Araplar tarafından geri alındı (Togan, 1978, s. 596). Bilâhare Müslümanların bölgede fetihlerini hızlandırmalarında, Bizans'ın bölge halkına uyguladığı baskıları ve burada Araplar aleyhine askeri faaliyetleri sürdürmeleri, Sasanilerle yapılan savaşlarda Ermenilerin Sasani ordusuna destekleri yanında verimli tarım arazilerine sahip bölgenin Müslümanlaşmasını sağlamak öncelikli sebepler arasında gösterilebilir (Köse, 2017, s. 297).

Tarihin en eski çağlarından itibaren Musa Kalankatlı'nın da deyimiyle “...sayısız doğal kaynaklarıyla son derece güzel ve büyüleyiciliğiyle...” insanlığın nazarı dikkatini cezbeden ve özellikle köklü mazisiyle gerek insanlık ve gerekse Türk tarihine sunduğu imkânlar dolayısıyla Karabağ, tarihî süreçte farklı millet ve devletlerin hüküm sürdüğü ve bölgenin coğrafi sınırlarında buna paralel olarak değişiklikler yaşandığı gibi ihdas edilen yeni hükümetlerin yönetsel anlayışlarına bağlı olarak mevcut idarî, iktisadî, sosyal ve kültürel yapıları da bu anlamda değişime uğradığı coğrafi bir mekân olmuştur. Bu itibarla yeni hâkim idarecileri tarafından, bölgenin idarî nizamını sağlamak adına gerek merkezde ve gerekse diğer yerleşim merkezlerinde bir takım imar faaliyetlere başlanması yanında ticarî yolların güven altına alınması yolunda da muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Nitekim bölgenin stratejik ticarî bir güzergâh üzerinde bulunması bu durumu elzem kılmıştır. Ayrıca bölgenin coğrafi sahında bulunan önemli dağlar, mühim nehirler ile verimli tarım arazileri bölgenin idarî ve iktisadî yapısına çok önemli katkılar sunduğu görülmüştür (Kalankatlı, 2006, 25; Kalankatlı, 2019, s. 41; Mustafayev, 2018, ss. 16-17; Köse, 2016, s. 92).

Karabağ, İslâm orduları tarafından fethedilince bölgenin idaresi, yukarıda da izah edildiği üzere belirli bir vergi karşılığında mahalli idarecilere bırakılmıştı (Özaydın, 1991, s. 394;

²³ Bir süredir Sasanilerin siyasi sınırları dahilinde bulunan Arrân, Arrân şahlar tarafından yönetilmekteydi. Sasanilerle akrabalık bağı iddiasında bulunan Mehrânîler (Kalankatlı, bu aileyi direk Sasani hanedanına mensup bir kol olarak görmektedir) ailesinin lideri olan Mehrân, VII. yüzyılın başlarında Arrân şahlar ailesinin ileri gelenlerini bir ziyafet sırasında tasviye ederek Arrân'ın müstakbel yönetimini ele geçirdi. Arrân şahların bertarafı ile bu unvanı kullanan Mihranîler, İslâm fetihleri sonrasında da Karabağ'ın yönetimini yıllık haraç karşılığında ellerinde tutmayı sürdürdüler (Kalankatlı, 2006, s. 334; Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, s. 343; Özaydın, 1991, s. 394).

²⁴ “Araplar Arrân'ı Halife Oşman zamanında (644-656) fethettiler, sonra burası Hazarlar tarafından istirdat edildi ise de bilâhare tekrar Arapların eline geçti” (Togan, 1978, s. 596). Arapça kökenli olan bu kelimenin Türkçemizdeki karşılığı; “geri alma, bir yeri yeniden ele geçirme, kurtarma” anlamlarındadır. Fikrimce genelde Tarih bilim dalı olmak üzere hususide Orta Çağ Tarihi alanında yukarıda zikri geçen “istirdat” kelimesi gibi muhtelif kelimelerin kullanımı çok doğal karşılanmak lazım. Zira bu dönemde (Orta Çağ) Türkçe, Farsça, Arapça gibi çeşitli dillerde yazılan kaynak eserlere mahsus yazım/kelime dilini, Orta Çağ sahasında otorite sahibi olan Ahmet Zeki Velidi Toğan, Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu, Mehmet Altan Köymen, Bahaeddin Ögel, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Mehmed Fuat Köprülü, Wilhelm Barthold, Mirza Bala Memmedzâde, Ziya Musa Bünyadov gibi saygın münevverlerimiz/münevverler tarafından yazılan araştırma eserler ve bu sahaya dair yazılarında ziyadesiyle görmek mümkündür. Aynı zamanda bu gibi kullanımlar güncel literatürde tarihçilerimiz tarafından da sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bu gibi kelimelerin kullanımında, çalışmanın çağdaş havasında araştırmanın değeri/niteliği artırmaktır.

Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, s. 343).²⁵ İslâm coğrafyacılara göre Karabağ, Sisecan ve Tiflîs'ten müteşekkil olan coğrafya, Arrân hükümeti olarak biliniyordu ve hükümet konağı, bu bölgenin merkezi olan Berde'a'da bulunmaktaydı (Belâzurî, 2013, s. 225; İbn Havkal, 2021, s. 262; İbn Hurdazbih, 2008, s. 105; Minorsky, 2020, s. 103). Berde'a, fetihle beraber Müslümanların bu coğrafyadaki en önemli müstahkem şehri olurken Beylegan, Şemkür ve Kabele gibi kentler ise Hazarlara karşı yapılan akınlarda birer üs görevini görmekteydiler (Özaydın, 1991, s. 394). Hülefaî Râşidîn döneminde Arrân hükümetinin başında bırakılan Mihran ailesinin en önemli mahalli idarecisi Cavaşir olmuştur. İleri görüşlü bir lider olan Cavaşir, sivri zekasıyla dahilde ve hariçte dengeli yönetimi sayesinde ülkeyi VIII. yüzyılın başlarına kadar yönetebildi. Cavaşir'in Emevîlerle olumlu temasları, Bizans yanlısı isyancıların suikastçılar tarafında öldürülmesine sebep oldu. Cavaşir'in bu ani ölümü, ülkede huzur bırakmadığı gibi Alban ülkesi, onun öcünü almak bahanesiyle Hazarların saldırılarına maruz kaldı. Bu gelişmeler üzerine Emevîlerin müdahalesiyle bağımsızlığını yitiren Albanya, direk başkente bağlı emirlerin idaresine bırakıldı (Kalankatlı, 2019, ss. 201-204; Hacıyev, 2014, s. 60; Sadık, 2022, ss. 34-35). Araplar, fethettiği ülkeleri daha kolay yönetebilmek adına emirlikler oluşturuyorlardı. Arrân'da da kurulan bu emirliklerin merkezleri arasında Berde'a, Beylekan, Şamahı, Şeki gibi kentler bulunmaktaydı (İsmayılov, 2014, s. 140). Nitekim İslâm fetihleri akabinde fazlaca emir atamasının yapıldığı bölgeler arasında Karabağ da yer almaktadır (Köse, 2023, s. 9).

Makdisî'nin, yeryüzü cenneti gibi gördüğü X. yüzyıl Karabağ'ı, hoşgörülü insanlarıyla, güzel köyleriyle, bol suyu ve ziraatıyla, ticarete uygunluğuyla ilginç özellikleri bulunan bir memleket olarak tasvir ediyor. Bu dönem, Karabağ'da yeni bir devrin başlangıcı oldu. Şehirler ma'mur hale getirildi, güzel sanatta ilerleme hasıl oldu, ticaret gelişti ve rivayeti göre bu dönemde başşehir Berde'a'nın nüfusu 100 bini geçti (Hacıyev, 2014, s. 61; Mustafayev, 2018, ss. 30-32). Hudûdü'l-Âlem'de Arrân'ın merkezi ve bölge hükümdarının ikametgâhı olan Berde'a, İbn Havkal'a göre "Arrânın Anası" diye adlandırılıyor ve bu diyarın gözü mesabesinde görülüyordu. Ona göre çok hoş olan bu şehir; arazisi verimli, ziraatı, ağaçları ve nehirleri bol bir yerdi. İran'da Rey ve İsfahan müstesna bu şehirden daha büyük ve iyisi yoktu. Ancak İbn Havkal'ın övgüyle bahsettiği bu şehir, en nihayetinde büyük bir felakete kurban gittiğine de değinir (İbn Havkal, 2021, s. 262). Nitekim Togan, bu felaketin 944 yılında arız olduğunu, buna sebep ise Volga ve Hazar üzerinden gelip Kür nehrini takiple bu kente inen İsveç ile Rus korsanlarını işaret eder. Korsanların bu tahribatıyla Berde'a bir daha eski ihtişamına kavuşamadı (Togan, 1978, s. 597). Makdisî'nin rivayetine göre, Arran ülkesinin başşehir Berde'a'dan başka; Bâb'ül-Ebvâb, Bakü, Berdic, Cenze, Ebhan, Hunan, Kabele, Malazgirt, Şaberân, Şekki, Şemâhiye, Şemkür, Şirvan, Teblâ ve Tiflis gibi ma'mur şehirleri de bulunmaktaydı (Makdisî, 1877, s. 374). Hudûdü'l-Âlem ve İbn Havkal'da bu şehirlerin coğrafi konum, verimli tarım arazileri, bereketli ziraî hasılatları, ticarî gelişimleri ve hasılı diğer yerüstü ve yeraltı muhtelif özelliklerinden övgüyle bahsedilir (İbn Havkal, 2021, ss. 262-263; Minorsky, 2020, ss. 102-104).

Hülefaî Râşidîn döneminde fethedilen Karabağ'da yönetimini kolaylaştırma adına umum emirlikler ihdas edildi (Sadık, 2022, s. 36; İsmayılov, 2014, s. 140). Hz. Osman, zamanında buraya önce Muğire b. Şu'be sonra ardılları tayin edilirken, Hz. Ali dönemindeyse Eş'as b. Kays tayin edildi (Belâzurî, 2013, s. 235; Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, s.344). Emevîler döneminde bu idari nizam daha belirgin hale getirilerek beş emirlik olarak tertip edildi (Sadık, 2022, s. 36). Emevî halifesi Muaviye döneminde dağınık ve yıkılmaya yüz tutmuş Berde'a, Neşevâ, ve Beylekan gibi şehirler yeniden yapıldı. Bir rivayete göre ise Berde'a sadece binalar tamir edildi. Aynı durumda bulunan Debîl de yapılarak şehir kaleye dönüştürüldüğü gibi içinde bulunan camii genişletildi ve bu şehirlere yeni emirler tayin edildi. Bu dönemde tayin edilen ilk emir Abdullah bin Hatim'dir (Belâzurî, 2013, s. 235; Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, s.344).

²⁵ Müslüman Araplar bu bölgeye hâkim olduklarında bölgenin eski hâkimleri olan Sasani ve Bizans Devleti'nden kalma idarî yapıyı henüz onlar gibi idarî yapılanmada tecrübeli olmadıkları için aynen muhafaza etmeye çalışmışlardı (Köse, 2016, s. 94).

Abbasiiler zamanında ise bölgedeki emirlik sayısı on dörde yükseltildi. Nitekim Berde'a, Beylegan, Kabele, Şemâhiye, Şekki Arrân'daki bu emirliklerden bazıydı (Sadık, 2022, s. 36). Abbasilerin kurucu halifesi es-Seffâh Ebû'l-Abbas'ın bölgedeki ilk emiri Ebû Cafer el-Mansur idi (Belâzurî, 2013, s. 240). Gerek Abbasiiler dönemi emirler ve gerekse onların selefleri, birer vali gibi iş görürlerdi, idarî ve askerî işleri yürütmekten sorumluydular. Onların mahiyetlerinde adli, idarî ve askerî gibi muhtelif vazifeleri icra eden me'murlar bulunmaktaydı. Emirlerin önemli vazifelerinden biri de bölgede İslâm'ın yayılmasını hızlandırmak için bir takım iskân vazifelerini de yürütmekti.

Abbasi hilafeti döneminde Arrân, Bezz kentinde 201 (816) yılında patlak veren Bâbek²⁶ el-Hürremi²⁷ isyanına²⁸ sahne oldu (İbnü'l-Esîr, 1991, ss. 284, 388; Belâzurî, 2013, s. 376; Yıldız, 1991, s. 376; Özeydın, 1991, s. 394). Hilafetin özelde Arrân genelde Azerbaycan'daki ağır vergi yüküne karşı cereyan eden bu halk harekâtı, sonrasında İran ve Orta Asya'ya kadar geniş bir alana yayıldı (Hacıyev, 2014, s. 64; Sadık, 2022, s. 37; İsmayılov, 2014, s. 149). Yirmi yılı aşkın bir süre Abbasileri uğraştıran isyan, Halife Mu'tasım döneminde Türk asıllı kumandan Afşin tarafından bastırıldı ve yakalanan Bâbek el-Hürremi Sâmerâ'da idam edildi H. 223 (838) (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 416; Belâzurî, 2013, s. 388; Kazvinî, 2018, s. 254; Yıldız, 1991, s. 377). Abbasiler, isyanı çok büyük güçlkle bastırabildiklerinden bu isyanın ağır askerî ve malî şartları neticesinde hilafetin Kafkasya'daki hakimiyeti zayıfladı. Böylece bölgede, giderek daha güçlü yerel hanedanlar etkili olmaya başladı. Abbasi hakimiyetinin tedricen zayıflamasıyla beraber Arrân'a IX. ve XI. yüzyılları arasında önce Sacoğulları hanedanı hâkim oldu, bölge sonrasında Müsafirilerin eline geçti. Yukarıda zikrettiğimiz 944 yılındaki Berde'a tahribatı bu dönemde yaşandı. Bu hadise neticesinde başşehir Berde'a önemini kaybetti ve artık Arrân'ın merkezi Beylegan kenti oldu. Bundan sonra bir ara Revvâdilerin eline geçen Arrân, Selçuklular bölgeye hâkim olmalarına kadar Şeddâdilerin nüfuzu altında kaldı (Özeydın, 1991, s. 394; Bünyadov,

²⁶ Mesudî'ye göre asıl adı Hasan veya Hüseyin olan Bâbek (Mesudî, 2023, 350), Osman Turan'a göre Abbasi halifeleri Memun ve Mutasım devirlerinde (813-842) Arrân'da ortaya çıkan, takriben çeyrek asır süren, İslâm dünyası için ciddi bir tehlike teşkil eden dini ve siyasi mahiyeti bulunan (Turan, 1979, 170), diğer bir görüşe göre hilafetin ağır vergi yükü karşısında ezilen halkın öncülüğünde başlatılan Hürremi azatlığının lideridir (Hacıyev, 2014, 64; İsmayılov, 2014, 143; Sadık, 2022, 37). En başta Cavidan tarafından başlatılan azatlığa, sonradan yaptığı kahramanlıkları dolayısıyla önderlik eden Bâbek, Bilalabat köyünde 790'lı yıllarda doğdu. Çocukluğunda yetim kalan Bâbek, hayatın açığı zorlukları karşısında ailesine destek dolayısıyla küçük yaşlarda hayata atıldı. Bu yaşlardaki hayata atılımı, yönetimin toplumdaki baskılarına yakından şahit oldu. Hürremiye azatlığının en önemli gücünü köylüler teşkil ettiğinden Cavidan'ın önderliğindeki bu harekate Bâbek de katılmış, en yakın arkadaşı olmuştu (İsmayılov, 2014, 144-145).

²⁷ Bünyadov'a göre mana itibariyle Erdebil yakınlarındaki Hürrem yerleşim yerinden veya keyfe, içkiye ve kadına düşkün adam anlamlarında kullanılan Hürremi/Hürremiler, kaynağını eski İran inanç sistemlerinden biri olan ve Sasani hükümdarı I. Kubâd (483-531) zamanında ortaya çıkıp oğlu-halefi I. Hüsrev Anuşirvan döneminde ortadan kaldırılan, kadın ve mülkiyette ortaklık anlayışını Mazdek'ten alan ve öncülüğünü Bâbek el-Hürrem'in yaptığı dini-sosyal bir harekettir. Hareketin ismi Mazdek'in karısı Hürreme binti Fâde'den gelmektedir. Bâbekiyye olarak da bilinen ve faaliyetlerini gizliden gizliye sürdüren hareket, ilk isyan bayrağını Azerbaycan'da açtı, sonradan İran ve Orta Asya'ya kadar yayıldı. Çok geniş bir alana yayılan isyan, Abbasileri 20 yıldan fazla, 816'dan 838'a kadar uğraştırdı. Kaynakların rivayetine göre Abbasi hilafetini yıkıma götürecek kadar güçlü bir şekilde cereyan eden isyanı, Halife Mu'tasım döneminde hilafetin bütün gücü seferber edilerek zorlukla bastırılabilirdi. Yakalanan Bâbek, Sâmerâ'ya, halifenin huzuruna götürüldü ve orada idam edildi. Öyle ki bu idam hadisesi İslâm âleminde umumî bir bayram sevincini yarattı (Bünyadov, 2007, 291; Mesudî, 2018, s. 81; Mesudî, 2023, s. 205; Nizamü'l-Mülk, 2009, s. 199; Has, 2004, s. 523; Yıldız, 1991, ss. 376-377; Hacıyev, 2014, s. 64; İsmayılov, 2014, s. 148; Sadık, 2022, ss. 39-40).

²⁸ "Abbasiiler zamanında bölge, başta Babek el-Hürremi tarafından başlatılan olmak üzere tehlikeli isyanlara sahne oldu ve bu isyanlar güçlkle bastırılabilirdi" (Bünyadov, 1991, s. 319). Babek isyanından evvel Hilafetin halka yaşattığı ekonomik sıkıntılar yüzünden bölgede çeşitli dini ve sosyal isyanlar vuku buldu. Bunlar arasında dini mahiyetli Harici isyanları ile Berde'a, Beylakan ve Derbend isyanları bulunmaktadır.

1991, s. 319; Sadık, 2022, s. 40; İsmayılov, 2014, s. 149; Mustafayev, 2018, s. 22; Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, s.344).

Yukarıda zikredildiği üzere Hürremi halk hareketi benzeri IX. yüzyılın sonu itibarıyla hilafetin geniş sınırları dahilinde merkezi otoriteyi sarsacak mahiyette başka da ayrılıkçı hareketler baş gösterdi. Özellikle bu dönem halifelerin tahta geçiş sürecindeki isyanlar, merkezden uzak bölgelerdeki yerel idareciler ile genel valilerin başını çektikleri ayrılıkçı mücadelelerin artışı beraberinde getirmekteydi. Bölgedeki merkezi otoritenin zafiyeti yanı sıra idari disiplinin olmayışı, ayrılık arayışındaki liderlere bu yönde bir fırsat sunmakta, bu sayede mümkünse tam bağımsız veya en azından yarı bağımsız devletleşme yolunda adım atmaktaydılar. Onlar işe, merkeze gönderdikleri vergiyi tedrici olarak keserek başladılar ve sonrasında güçlü ordular kurarak, topraklarını genişleterek, üzerlerine gönderilen halife ordularını yenerek ve en nihayetinde malik oldukları bu durumlarını halifelere kabul ettirerek başarmaktaydılar (Vəlixanlı, 2007, s. 237; Şərifli, 2013, s. 66; Hacıyev, 2014, s. 68). Bu şekilde hilâfetin zayıflama süreciyle beraber hilâfet sınırları dahilinde envaî beylik ve devletler ortaya çıktı. Bu itibarla Azerbaycan ve yöresinde Ebü's-Sâc Dîvdâd b. Yûsuf Dîvdest tarafından Sâcoğulları hanedanlığı kuruldu. H. 297 (910)'den 317 (929)'ye kadar Arrân'da hakimiyetleri döneminde adil bir idarî düzenin tesisiyle huzurun sağlandığı bölgede İslam'ın yayılması ve Müslümanların korunması yolunda önemli çalışmalar icra edildi (Yıldız, 1994, s. 339; İpek, 2008, s. 365; Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, s. 345). Her ne kadar payitaht Erdebil olsa da Muhammed b. Ebü's-Sâc devrinde Berde'a ve Beylegan gibi kentler büyük siyasî ve iktisadî ehemmiyete maliktiler. Nitekim bu dönem hanedanlık dirhemleri Berde'a'da darp olunmaktaydı (Hacıyev, 2014, s. 68).

Arrân havalisinde faaliyetlerde bulunan önemli hanedanlıklardan biri de Mûsâfirîlerdir. Sâcoğulları'nın Arrân'daki hakimiyetlerinin inkırazı ile beraber bölgede bir otorite zafiyeti hasıl olmuştu. Bu fırsatı değerlendiren Muhammed b. Mûsâfir, Erdebil kentini ele geçirerek Mûsâfirîler hanedanlığını kurdu 330 (941-942). Oğlu Merzûbân b. Muhammed döneminde Arrân hakimiyet altına alındı (Sadık, 2022, ss. 44-45; İsmayılov, 2014, s. 157; Güner, 2006, s. 69; Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, s. 346). İslâm coğrafyacılara ve seyyahların kaydına göre bu hanedanlık döneminde sanatkârlara pek ziyade değer verildi, vergi sistemi düzene konuldu, ticarî faaliyetler önem kazandı ve ekonomi canlandı (Köse, 2018, 326). Yukarıda zikredildiği üzere çok ma'mur ve Arrân'ın kalbi mesabesinde bir belde olan Berde'a, bu hanedanlık döneminde (944) Rus korsanlarınca yağma edilmişti. Merzûbân ordusuyla bu korsanlara karşı koyduysa da güçlü bir mukavemet gösteremediğinden şehir tahribattan kurtulamadı. Bu hadise sonucunda Arrân, valilerinin ikametgâhı konumunu Gence lehine kaybetti (Togan, 1978, s. 597; Hacıyev, 2014, s. 70; Güner, 2006, s. 69).

Azerbaycan'da hüküm süren Mûsâfirîlerin hâkimiyetlerinin zayıflaması üzerine Merzûbân b. Muhammed'in Arrân feodallerinden olan Ebü'l Heyca Revvâdî tarafından Mûsâfirîlere son verilerek başşehirleri Tebriz olmak üzere Revvâdîler hanedanlığı kuruldu (Şərifli, 2013, s. 280; Tomar, 2008, s. 36; Sadık, 2022, s. 45; İsmayılov, 2014, s. 158). Payitahtları önce Erdebil sonra Tebriz olan Revvâdîler, Arrân ve çevresini hakimiyetleri altına aldılar, Ermenileri vergiye tabi kıldılar ve Gürcülere karşı savaştılar. Bu hanedanlık döneminde bölgeye ilk Oğuz muhacereti başladı ki bu sırada Revvâdîlerin başında bulunan Ebü Mansûr Vehsûdân, ordusu için bunlardan yararlandı (İsmayılov, 2014, s. 158; Tomar, 2008, s. 36). Giderek güç kaybeden hanedanlık Tuğrul Bey döneminde Selçuklulara bağlandı (Tomar, 2008, s. 37). Arrân ve çevresine hâkim feodal yapılardan biri olan Revvâdîler döneminde ülkenin ekonomik ve sosyal kalkınması Mûsâfirîlere göre daha ilerideydi. Başta başkent olmak üzere şehirler ekonomik, siyasî ve kültürel açıdan oldukça gelişmişlerdi (Şərifli, 2013, s. 285).

Arrân hüküm süren mahalli hanedanlardan biri de Şeddâdîlerdir. X. asrın ortalarında kurulan ve payitahtı bu günkü Gence kenti olan bu hanedanın kurucusu Muhammed b. Şeddâd'dır. Hanedanlık, 468 (1075/1076) yılında Selçuklu Sultanı Melihşah'a tabiiyette bulunmasına rağmen XII. asrın sonlarına kadar varlıklarını sürdürdüler (Ross, 1979, s. 381;

Bezer, 2010, s. 409; Solmaz, 1997, s. 25; Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, s. 346). Önemli kentleri arasında Gence, Nahçıvan, Tiflis, Demirkapı, Anî ve Karabağ bulunmaktaydı. 982 yılında Şeddâdîlerin bir ara zayıf dönemini fırsata çeviren Şirvânşahlar²⁹ Karabağ'a hâkim oldularsa da 993 yılında Fazl b. Muhammed Karabağ'ı geri aldı (Hacıyev, 2014, s. 70). Şirvânşahlarla akrabalık bağı tesis ederek barışık kalmayı politik edinen Şeddâdîler, Gürcü ve Hazarların baskınlarını önlemek için onlarla savaştılar. Şeddâdîler, İslâm medeniyeti açısından büyük ehemmiyet arz eden pek çok kültürel miras bıraktılar. Sanata ve sanatkârlara pek düşkün olan Fazl b. Muhammed 375-422 (985-1031) döneminde Aras Nehri üzerinde yapılan Hudafer Köprüsü, Azerbaycan'ın kuzey ile güney toprakları arasındaki ticarî faaliyetlerin gelişmesine vesile olduğu gibi askerî stratejiyi de sağladı. Yine Fazl'ın oğlu ve halefi Ebü'l Esvâr Savur döneminde birçok önemli yapı inşa edildi ki Gence Kapıları bunlar arasında pek önemli olan eserlerdendir (İsmayılov, 2014, s. 156; Sadık, 2022, s. 42).

3. Coğrafi Taksimat

Belâzurî ve İbn Hurdazbih Karabağ'ı; Sisecan, Arrân, Berde'a, Beylegan, Kabele, Şirvan ve Tiflis'ten mürekkep beldeleriyle birinci Ermeniyeye iklim bölgesinde rivayet etmektedirler (Belâzurî, 2013, s. 225; İbn Hurdazbih, 2008, s. 105). Ancak İstahrî ve İbn Havkal'ın daha geniş bir coğrafi izahatlarına göre Karabağ; Azerbaycan ve Ermeniyeye'den oluşan iklim bölgesi içerisinde yer almakta ve bölge, doğuda Cibal, Deylem ve Hazar Denizi'yle; batıda Ermeni ve Alan hudutları, kuzeyde Alanlar, Kafkas Dağları ve güneyde ise Irak ve el-Cezire'yle çevriliydi (İbn Havkal, 2021, s. 259; İstahrî, 2020, s. 176; Köse, 2016, s. 94; Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, s. 344). Aynı şekilde Hudûdü'l Âlem'de Arrân ve Ermeniyeye'den zikredilirken buralardaki şehirlerden de bahsedilmektedir. Bahsedilen şehirler baz alındığında bu bölge, kuzeyde Duvın ve Tiflis'i içerisine alacak şekilde Kafkas Dağları; batıda Kâlıkale (Erzurum); doğuda Hazar Denizi'nin batı kıyıları, güneyde İran'ın ortalarından Bitlis, Malazgirt ve Meyyâfârikîn'e doğru çizdiği hat üzerinde kalan geniş alana malik sınırlarla çevriliydi (Minorsky, 2020, ss. 102-104). Hamdullah Kazvinî'nin Târih-i Güzide'sinde Azerbaycan, Arrân ve Ermeniyeye'nin müstakim bir bölge olduğu ve aynı idarî yapı tarafından yönetildiğini yazmaktadır (Kazvinî, 2018, s. 364). İbn Battûta, hükümdarların yazlıklarını kurdukları Karabağ'dan Sultâniye ile Tebriz kentleri arasında bulunan bölge olarak söz etmektedir (İbn Battûta, 2000, ss. 117-118). Makdisî ise Karabağ'ı, Tiflis'ten Derbend'e ve bu iki kentin üçgen şeklinde Aras Nehri'nin Nahçıvan ile kesiştiği nokta arasında kalan bölge olarak tanımlamaktadır (Makdisî, 1877, s. 374). Bu anlamda İslâm Coğrafyacıların genel olarak belirledikleri hudutlar, Trans Kafkaslar ile Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmını içeren tarihî sınırları kapsamaktaydı.³⁰

Bir ara Kafkasya'nın en büyük kenti, Arrân'ın tarihî başşehri ve bölge hükümdarın ikametgâhı olan Berde'a'dan bahseden İbn Havkal, Hudûdü'l-Âlem ve Makdisî, buranın nimeti pek ziyade, verimli ziraat tarım arazisine sahip, nehirleri, nezih meyvesi bol ve nüfusu kalabalık büyük bir şehir olduğunu rivayet etmektedirler. Ticarî hayatın geliştiği ve güçlü bir piyasasının

²⁹ Şirvânşahlar, Sasanilerin kuzeydoğusunda VI. sırada tarih sahnesine çıktıkları rivayet edilmektedir. Bu tarihten sonra Sasanilerin vasalı sıfatıyla kuzeyden gelen akınları durdurmak ve bölgenin güvenliğini sağlamaya me'mur şekilde hüküm sürmüşlerdir. İbn Hurdazbih, Araplar daha bölgede hüküm sürmezden evvel Şirvânşah ve bunun gibi lâkablara maruf yerel hükümdarların varlığını bize haber vermektedir. İslâm fîtuhatı sonucunda Şirvan'a aynı lâkabla gönderilen Arap asıllı ilk vali Yezîd b. Mezyed b. Zâide eş-Şeybânî olup Halife Harun er-Raşîd tarafından 171 (787)'de buraya atandı. Uzun bir dönem hüküm süren Şirvânşahlar, Azerbaycan yanı sıra Doğu Kafkaslar, Ermeniyeye ve Arrân'a hâkim oldular. Şirvan ülkesi; siyasi, askerî ve iktisadî ehemmiyete malik bir ülke idi (Aşurbeyli, 2010, s. 211; Cihangir, 1931, s. 43; Barthold, 1979, s. 573; Şerifli, 2013, s. 51).

³⁰ İstahrî, Yakutî ve Kazvinî'ye göre Arrân'ın tarihî sınırlarında genel hatlarıyla şu beldeler bulunmaktadır: Berde'a, Beylegan, Derbend, Gence, Huciran (Nahçıvan), Kabale, Muğan, Şabran, Şemahî, Şemkûr, Şirvan ve Tiflis (Cihangir, 1931, ss. 35,37).

var olduğu şehirde³¹ büyük ve güzel bir Cuma Mescidi'nin bulunduğu ve Emevîlerin Mısır'da olduğu gibi valilik hazinesinin bu camide tuttuklarını kaydetmektedirler. Ahalisinin cömertliğinden de bahseden müellifler, şehrin; güzel evleri, düzenli ve kalabalık çarşıları, mamur otelleri, hanları, hamamları ve ticareti ile bölgenin önde gelen nadir yerlerden biri olduğunu yazmaktadırlar. Ancak rivayetin devamında bu ihtişam, pek de uzun sürmediği, beldenin büyük bir felakete duçar kaldığı görülmektedir. Nitekim bir zamanlar payitaht olan Kabele'nin yerine yükselen Berde'a, 943-944'de yaşanan bu felakette ciddi zarar gördü. İbn Havkal'ın idarecilerin hırslarının sebep olduğunu ifade ettiği bu olaydan sonra Beylagan,³² Arrân'ın merkezî konumuna yükselmekle beraber zenginlikte Berde'a'nın o eski ihtişamına kavuşamadı. Nitekim Hudûdü'l-Âlem'de Beylegan, küçük bir belde olduğu kaydı düşülmektedir (İbn Havkal, 2021, ss. 261-262; Minorsky, 2020, s. 103; Mustafayev, 2018, ss. 30-31; Barthold, 1979, s. 565).

Berde'a'dan yaklaşık bir fersah kadar uzaklıkta olup bir günlük yürüyüş mesafe büyüklüğünde ve İstahrî'nin Kerne, Lesup ve Yogdan arasında olduğunu kaydettiği Gezne-Tesvab arasındaki Enderab şehri hakkındaki bilgileri rivayet eden İbn Havkal, bu beldeyi, gezip görmüş olduğu yerler arasında en mamur ve güzide yerlerden biri olduğunu hatta öyle ki bu beldenin ender güzelliğini mişemme denilen kokulu kumaşa benzetir. Müellifin söylemine göre gezilecek yerleri olan buranın güzel bostanları ve meyvesi bol bağları bulunmaktadır. Ziyadesiyle zahiresi olan bu belde bu sayede ticarethanelerde bol kazançlar sağlanılmaktadır. Bu şehrin bahçelerinde fındık ile kestane ağaçları olup nadir meyveler yetişmekte ve buradaki enteresan yiyecekler yanında rukai adında iğde büyüklüğünde ilk tadımda acılık hissi veren fakat tatlı bir çekirdeği olan nadir bir meyvesi de bulunmaktadır. Yine bu civarda bulunan Tesvab'ta makul düzeyde yetişen incir ile herkesin kullanımına açık dut ağaçlardan üretilen ipekler Fars ve Huzistan bölgelerindeki beldelere ihraç edilir. Berde'a'ya üç fersah kadar uzaklıktaki Kür nehrinde Sürmahî adında bir balık çeşidi bulunur. Aras nehrinde ise Bursan ve diğer cins balıklar tutulur ki bu balıklar Erdebil, Rey ve Irak gibi yerlere ticarî meta olarak gönderilir. Bu iki nehrinde bu balıklardan başka olarak Derakin ve Kuşûbe türden balıklar da yaşarlar. Berde'a kentinin birkaç kapısı bulunmakta olup bunlardan birine Bâbü'l Ekrad denilmektedir. Bu kapının yanında bir fersah uzunlukta Suk el-Kürği adında bir çarşı bulunur ki burada kurulan pazara Kürği Pazarı denilir. Kürği ile kastedilen, Pazar günlerinde kurulan bu pazar, Kürsere Pazarı ayarında veya ondan daha büyük olup Irak gibi birçok memleketten buraya insanlar alışverişe gelirler. Büyük ve güzel bir Cuma Mescidi bulunan Berde'a şehrinin beytülmalini, Emeviler döneminde diğer İslâm beldelerinde yaptıkları gibi bu camide bulundurlardı. Şehrin düzenli ve kalabalık çarşıları yanında, konaklama yerleri, hanları ve hamamları da bulunmaktaydı (İbn Havkal, 2021, ss. 262-263; Köse, 2016, s. 99).

Mesudî'nin kaydına göre Araplar tarafından Bâbü'l-Ebvâb (Kapılar Kapısı) olarak adlandırılan ve Arrân'ın ikinci derecede ehemmiyetli kenti konumunda bulunan Derbend (Mesudî, 2023, s. 119; Köse, 2016, s. 100), İbn Havkal ve diğer müelliflere göre Hazar Denizi'nin kıyısında limanı bulunan bir şehirdir. Şehre doğru sokulan limana bakan iki tepe arasında yapılmış bir bina ve bu binaya monte edilmiş bir kapı bulunmaktadır. Bu kapının altında deniz ağzı bulunur ki, gemiler bu ağızdan limana yanaşırlar. Bu ağız, Şam'daki Sur ve Beyrut şehirleriyle İstanbul'daki haliç gibi zincirlerle kapalıdır (İbn Havkal, 2021, s. 264; Makdisî, 1877, s. 376; Minorsky, 2020,

³¹ Berde'a'nın ticaretinde ticarî güzergahlar önemli etkendi. Kentin ticarî ağını oluşturan güzergahlar kabaca şu şekildeydi: Berde'a-Bağdat ticarî güzergahı, Berde'a-Tebriz-Erdebi ticarî güzergahı, Berde'a-Tebriz-Kirman-Sultaniye ticarî güzergahı, Berde'a-Tiflis ticarî güzergahı, Berde'a-Debil ticarî güzergahı, Berde'a-Derbend ticarî güzergahı, Berde'a-Hazar Denizi ticarî güzergahı (Mustafayev, 2018, ss. 34-39, 41). Bu güzergahlar Berde'a'nın ticaret hayatında iki önemli hususu bizlere hatırlatmaktadır: Birincisi kentin dört bir yanıla ticarî ağının varlığı, ikincisi ise güçlü ve sürdürülebilir bir ticarî ortamın oluşturulduğudur.

³² Bu şehir, Sasani hükümdarı Kubad b. Firuz tarafından kuruldu. Şehir inşa edilmeden önce Hazar Türkleri hakimiyeti altındaydı. Hudûdü'l-Âlem, bu şehri nimeti bol bir yer olan tasvir etmektedir (Minorsky, 2020, s. 103; Toksok, 2021, s. 229).

s. 104). İbn Hurdazbih ise Kuzey ve Güney Kafkasları birbirine bağlayan Bâbü'l-Ebvâb'da; Bâbu Sûl, Bâbu'l-Lân, Bâbu's-Şâbirân, Bâb-u Lâzika, Bâb-u Bârika, Bâb-u Semsâhi, Bâb-u Sâhibu's-Serîr, Bâb-u Filânşâh, Bâb-u Kârûnân, Bâb-u Taberseranşâh, Bâb-u Lîrânşâh ve Bâb-u Anûşîrvân adında kaleler bulunduğunu kaydetmektedir (İbn Hurdazbih, 2008, ss. 105-107). İbnü'l-Fâkih ise Bâbü'l-Ebvâb geçidinde inşa edilmiş yüzlerce kasrın varlığından söz ederek bu kasırların bir kısmın Müslümanların, diğer kısmının Türklerin elinde bulunduğunu belirtmekle Bâbü'l-Ebvâb'da Türklerin varlığına işaret etmektedir (İbnü'l-Fâkih, 1885, ss. 286-288). İbn Havkal'ın kaydının devamındaysa Bâbü'l-Ebvâb'ın ziraatının Erdebil'dan daha fazla olduğunu ifade etmekle beraber meyve açısından daha az verimli olması dolayısıyla bu kısım ürünlerin çevre şehirlerden ithal edildiğini yazmaktadır. Yine ona göre bu şehir etrafı surla çevrilidir. Milletlerarası konumundaki limanına farklı topluluklara mensup tacirler ticaret için gelmektedirler. Arrân, Azerbaycan ve Ermeniye iklim bölgesinde sadece burada keten elbiseler imal edilmektedir. Ayrıca su değirmenlerin bulunduğu ve çok miktarda safranın üretildiği bu kente, diğer bölgelerle hareketli bir köle ticareti de yapılmaktadır (İbn Havkal, 2021, s. 264)

İstahrî'nin Erdebil'den daha büyük olduğunu ve Taberistan denizinin kenarında bulunduğunu zikrettiği (İstahrî, 2020, s. 178), Hudûdü'l-Âlem'de Derbend-i Hazarân olarak kaydedilen Bâbü'l-Ebvâb'da bulunan sed ve surları (Minorsky, 2020, s. 104), Mesudî'nin kaydına göre I. Hüsrev Anûşîrvân (531-579) döneminde kuzeydeki düşman kabilelerin saldırılarından; Azerbaycan, Arrân, Berde'a ve Beylakân ile güneydeki diğer yerleşim merkezlerini korunmak amacıyla yapılmıştı. Yine ona göre Anûşîrvân bu sed ve surları yaptıktan sonra buraya pek çok halkı³³ yerleştirdiği gibi buralara yerel şahlar atadı. Şirvan'a atanan şahlara atfen buraya gelenlere Şirvanşahlar denildi. Öyleki bölge, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra da bölgedeki bu gelenek aynen devam ettirildi. İslâm döneminde aslen Behrâmğûr'un soyundan gelen Şirvanşah Muhammed b. Yezid, damadı Abdullah b. Hişam'ın ölümünden sonra Bâbü'l-Ebvâb'ı da hakimiyeti altına aldı ve sonrasında gerek burası gerekse hakimiyeti altındaki Azerbaycan, Arrân, Berde'a, ve Beylegan ile diğer beldeler uğrana savaşlar yaptı (Mesudî, 2023, ss. 119, 120, 122; Köse, 2016, s. 100).

İstahrî ve İbn Havkal'ın rivayetine göre Bâbü'l-Ebvâb'dan daha küçük olan (İstahrî, 2020, s. 178; İbn Havkal, 2021, s. 264), Hudûdü'l-Âlem'de Kür Nehri tarafından iki cenaha ayrılan Tiflis, çift sur tarafından çevrelenen güzel ve bol nimeti olan büyükçe bir şehirdir. Etrafı düşmanla çepeçevre sarılı ve bir karakol konumundaki bu müstahkem üç kapılı şehrin arazisi verimli, insanları hayırsever, hayat şartları civardaki beldelere göre daha iyi ve müreffektir. Ortasında Kür Nehri'nin geçtiği ve nehrin üzerindeki değirmenlerde buğdayın öğütüldüğü bu şehrin hamamlarında, Taberistan hamamlarında olduğu gibi kaplıca suyu³⁴ kullanılmaktadır (Minorsky, 2020, s. 103). İslâm coğrafyacıların hakkında bilgi verdikleri dönemde Tiflis, her ne kadar Gürcülerin elinde bulunsun da Müslümanların hukukunun gözetildiğini, camilerde ibadetlerini özgürce yapabildiklerini ve devrin hükümdarlarınca hoşgörülü bir muamele gördüklerini rivayet etmektedirler. Müslümanların kendileriyle beraber yaşadıkları Tiflis ahalisi, yabancılarla iyi

³³ Bu ifade aynen bu şekilde Mesudî'nin Murûc ez-Zeheb'inin 119 ve 120. sahifelerinde geçmektedir. Ancak belli bir millet/halk adını zikretmemekte, fakat "Kabîh" yani Kafkas Dağı bahsinde burada 72 milletin yaşadığını rivayet etmektedir (Mesudî, 2023, ss. 119-120). Belâzurî, Anuşîrvân b. Kubad'ın bu sed ve sur bahsinde aynı bahisle Anuşîrvân'ın buraya yerleştirdiği sadece bir halk ismi olarak "Siyâsîcîn" adını vermektedir (Belâzurî, 2013, 225). Ancak burada kuvvetle muhtemel ki, umum Kafkasya'daki halklar anlaşılmaktadır. Nitekim Türkler Ansiklopesi, XX. cildinde "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları" adlı yazısında Ufuk Tavkul, yukarıdaki izahatı pekiştirir mahiyette şu ifadeleri kullanmaktadır: "*Kafkasya adını verdiğimiz coğrafi saha, "Kafkas Kültür Alanı"nı meydana getiren ve her biri farklı diller konuşmakla birlikte ortak bir Kafkas kültürü etrafında birleşen Kafkasya halklarının yaşadıkları etnik ve sosyo-kültürel coğrafyanın adıdır.*" (Tavkul, 2002, s. 489). Şüphesiz ki bu etnik ve sosyo-kültürel topluluklar içerisinde Türkler de bulunmaktadır. Nitekim Tavkul'da ilgili yazının amacına binaen ileriki sahifelerinde bu düşüncüyü teyit eder açıklamalarda bulunmaktadır.

³⁴ Gürcü dilinde sıcak anlamına gelen "tbili" kelimesinden türetilen "Tbilisi" sıcak su kaynaklarına sahip yer anlamına gelmektedir (Köse, 2016, s. 101).

geçinen, edip ve ilim ehli sulhsever insanlardı. Sünni mezhebine mensup buradaki Müslümanlar ise hadis ilmine ve hadisçilere pek ziyade saygı gösteren konuksever insanlardı (İbn Havkal, 2021, ss. 264-265).

Yukarıda zikri geçen Arrân'ın üç büyük kenti haricinde İbn Havkal ve İstahrî'nin kaydına göre toprakları verimli, gelir kaynakları bol olup büyüklük bakımından birbirine yakın olan daha başka küçük latif beldeler de bulunmaktadır (İstahrî, 1961, s. 110; İbn Havkal, 2021, s. 266). İbn Hurdâzbih'in kaydına göre bu beldelerden olan Beylagan, Sasani hükümdarı I. Kubad devrinde inşa edildi. Hudûdü'l-Âlem'de, buranın küçük ancak zengin ve parlak perdelerin üretildiği bir belde olduğu kayıtlıdır. (İbn Hurdazbih, 2008, 106; Minorsky, 2020, s. 103). Müelliflerin daha çok şahılarıyla bahsettiği Şirvan'ın merkezinin Şavarân olduğu ve deniz kenarında bulunan bu zengin kentten diğer beldelere mihenk taşının ihraç edildiği rivayet edilmektedir. Ahalisinin ekserisinin Hristiyan olan Şaberan kentiyse I. Hüsrev Anûşirvân (531-579) döneminde inşa edildiğini rivayet etmektedirler (Makdisî, 1877, s. 376; Minorsky, 2020, s. 103). Şekki hakkında bilgi veren Makdisî ise beldenin zengin ve ahalisinin ekserisinin Hristiyan olduğu, bununla beraber Müslümanların varlığından da söz etmektedir. Şehirde Müslümanlara ait bir caminin varlığını da haber veren müellif, şehrin içinden geçen nehirden de bahsetmektedir. Buna benzer Şemâhiye'nin de nehirleri ile meyve bahçeleri bol ve havası temiz bir yerdir. Kabele ile ilgili kısa kaydındaysa şehirden az uzaklıkta bir tepe üzerinde camiye rivayet etmektedir (Makdisî, 1877, s. 376; Köse, 2016, s. 102). Hudûdü'l-Âlem'de ise Kabele'nin zengin ve bol miktarda kunduz derisini üretildiğinden bahisle Berzenc'in de Kabele gibi zengin ve güzel bir şehir olduğunu rivayeti mevcuttur. Gence ve Şemkür, pek ziyade tarımı ve bol verim almanın yanında farklı türden yünlerden çeşitli eşyaların üretildiği şehirlerdir. Bardîc (Berzenc) ise mâmur, imkanları geniş ve hoş bir şehirdir (Minorsky, 2020, ss. 103-104).³⁵

Hudûdü'l-Âlem'de yukarıda zikrettiğimiz şehirler harici yerleşim yerleri hakkında birtakım malumatlar bulunmaktadır. Aras Nehri kenarında bulunan Bazgâh'da balık üretilirken; Kür Nehri kıyısında kurulu ve Vardûkiya'dan nüfusça daha kalabalık Hunân, Arrân ile Ermeniyeye arasında bir bölgedir.³⁶ Yine Berde'a yakınında bulunan Sûku'l-Cebel, zengin bir beldedir. Şekki'ye uzak mesafede bulunan Sunbâtman, muhkem hisarı bulunan zengin bir şehirdir. Yine halkı gayrimüslim olup yirmi fersah uzunluğa sahip Sanar, Şekki ile Tiflîs arasında bir bölgedir. Aynı şekilde Bâbü'l-Ebvâb ile Şirvân arasındaki Kabk Dağı'nın³⁷ yanında bulunan Hursân'da yünden yapılan kumaşla birlikte üretilen mahfûrîler, dünyanın her yerine buradan ihraç edilir. Hunân'a benzer konuma sahip Kal'a, Arrân ile Ermeniyeye arasında camisi bulunan büyük bir hisardır. Berde'a geçidinde bulunan Mübârekî ise Berde'a'nın Ruslar tarafında işgali sırasında kurulan askeri karakolun yanında bulunan büyük bir köydür (Minorsky, 2020, ss. 101-104; Köse, 2016, ss. 102,103). Özet olarak Hudûdü'l-Âlem'de Arrân, topraklarının geniş ve verimli olduğu, hoş, zengin ve kalabalık şehirlerinin bulunduğu, leziz meyvelerin yetiştiği, tekstil, yün ve ipek ürünlerinin üretildiği, kaliteli kumaşların yapıldığı, çevik ve şöhretli atların yetiştirildiği bir memleket olarak tasvir edilmektedir.

³⁵ “İstahrî ve İbn Havkal, Beylekân, Versan, Berdic, Berzenc, Şemâhiye, Şirvan, Ebhaz, Şaberân, Kabele, Şekki, Cenze, Şemkür ve Hunan'ın birbirine yakın büyüklükte küçük şehirler olduklarını belirtmektedirler” (Köse, 2016, s.102). Bizde bu anlamda Berde'a, Bâbü'l-Ebvâb ve Tiflis kentleri ile diğer kentler ve yerleşim yerleri hakkında bilgi verirken Müslüman coğrafyacıların bu anlayıştaki kronolojik rivayetlerini esas aldık.

³⁶ “Hunân, Kür Nehri kıyısında Ermeniyeye ve Arrân arasındaki sınırı oluşturan bir bölgedir” (Minorsky, 2020, 103). Hudûdü'l-Âlem'de bu açıklamaya yönelik detaylı bilgi verilmemektedir. Ancak buradan, neredeyse bütün İslam kaynaklarında geçmekte olan “Azerbaycan, Arrân ve Ermeniyeye” iklim bölgesinin kendi içerisindeki sınırı/sınırlarının anlatılmak istenildiği anlaşılmaktadır.

³⁷ Mesudî, bu dağ silsilesinin Kafkas Dağları olduğunu, burada yetmiş iki dilden mürekkep milletin yaşadığını, bu geniş dağ kütesininin, bağrında birçok ülkeyi barındırdığını kaydetmektedir. Onun rivayetine göre verimli ovalar ve yüksek platolarla kaplı bu ülkelerde önemli kentler bulunmaktadır, nitekim meşhur Bâbü'l-Ebvâb kenti de bunlardan biridir (Mesudî, 2023, s. 119).

4. Ticarî Güzergâhlar

X. asırda Karabağ, iklimi ve arazi yapısı dolayısıyla hem yerleşik hem de göçebe hayat için uygun yaşam şartlarını sunduğu görülmektedir. Bir yandan tarımla uğraşan yerleşik çiftçiler öte yandan hayvancılıkla uğraşan göçebelerin yarattığı sosyo-ekonomik hareketlilik sayesinde bölgede ticarî bir ortam oluşmuştu. Bu anlamda gerek Karabağ sınırları içinde gerekse çevreye dönük ekonomideki arz-talebi dengesini sağlayacak yegâne sistem, ticarî faaliyetleri düzenli şekilde sürdürülmesini imkân sunacak olan ticarî güzergahlardı (Yerdelen, B. K. ve Diğerleri, 2022, ss. 357, 360). Nitekim İslâm coğrafyacıları bu bağlamda Arrân diye isimlendirdikleri Karabağ'ın ticarî potansiyeli hakkında birtakım bilgiler sunmaktadırlar.

İstahrî, İbn Havkal ve Hudûdü'l-Âlem'de Karbağ, Azerbaycan ve Ermeniyeye ile tek bir iklim olduğu ve bu iklimin doğuda Gilân, batıda Rûm ile Serîr, kuzeyde Serîr ile Hazar, güneyde ise Irâk ve Cezîre ile çevrili bulunduğunu kaydedilmekte ve bu iklim, İslâm ülkeleri arasında bulunan akarsuları bol, zengin ve güzel yerler olup tüccarların burada ikamet ettiğini belirtilmektedir. Gazi ve yabancıların da uğradığı bu iklimde kırmızı boya, şalvar ipi, pamuk ve pamuklu maddeler, balık, bal ile bal mumu gibi muhtelif ticarî mallar üretilirken aynı zamanda buraya muhtelif millet ve memleketlerden köleler getirilerek satılırdı. Bundan başka Kuzey Kafkasya'yı, Transkafkasya'ya bağlayan siyasî ve ticarî stratejik konuma sahip deniz kenarında limanı bulunan Derbed-i Hazarân, keten kumaş ile safranın üretilip köle ticaretinin yapıldığı bir şehir olduğu rivayet edilmektedir (İstahrî, 2020, s. 177; İbn Havkal, 2021, s. 259; Minorsky, 2020, ss. 101,104).

İstahrî ve İbn Havkal, Arrân ülkesinin merkezi ve bu diyarın gözü konumundaki Berde'a şehrini anlatırken Irak ve Taberistan'da Rey ve Isfahan'dan başka bu kentten daha büyüğü, toprakları daha verimli, kaynakları bakımından daha zengini, çarşıları, otelleri, evleri, hamamları itibarıyla daha iyisi, hanları ve ticareti bakımında daha gelişmiş bulunmadığını ve bu sayede bu şehirde güçlü bir ticarî piyasa bulunduğunu rivayet etmektedirler (İstahrî, 2020, s. 177; İbn Havkal, 2021, s. 262). Arrân'ın bir diğer kenti olan Tesvab'ta çok miktarda incir ağacı bulunmakta ve pek ziyade incir üretilmektedir. Benzer şekilde bu kentte çok fazla sahipsiz dut ağacı vardır, halkın ekserisi dut yetiştirir, ipek üretir ki gerek incir ve gerekse ipek Fars, Huzistan ve etraftaki diğer memleketlere ihraç edilirdi. Berde'a'ya üç fersah mesafede bulunan Kür Nehri'nden Sürmâhi türü ile Aras Nehri'nden tutulan Bursan ve diğer cinsten balıklar Erdebil, Rey ve Irak gibi yerlere sevk edilirdi. Yine Hazar Denizi kıyısında bulunan ve Berde'a'dan yaklaşık doksan fersahlık güzergâhta on beş konaklama noktası bulunan Derbend şehri, bu deniz üzerinde bulunan ticarî seyir halindeki gemilerin bu civardaki en önemli limanıydı. Avarlar, Alanlar, Taberistanlılar, Cürcanlılar, Deylemliler ile gayrimüslimler bu limanda ticarî faaliyetlerde bulunurlar ve ayrıca bu limanın kâfir ülkeler ile ciddi manada bir köle ticareti de bulunmaktaydı. Derbend'in ziraatı Erdebilden daha fazla, ancak meyvesi bu memlekette daha az olduğundan Derbend'e, Erdebil ve diğer kentlerden meyve ithal edilirken buralara ziraî ürünler ihraç edilmekteydi. Arrân, Azerbaycan ve Ermeniyeye bölgelerden sadece Derbend'e keten elbise imal edildiğinden bu bölgelere buradan ticarî güzergahlarla temin edilirdi (İstahrî, 2020, s. 177; İbn Havkal, 2021, ss. 262-264; İbn Hurdazbih, 2008, s. 105; Köse, 2016, s. 104).

İslâm hakimiyeti ve sonrasındaki dönemde Müslüman tüccarlar, Bâbü'l-Ebvâb limanından gemilerle Hazar ülkelerine açılır, buralarda ticarî faaliyetlerde bulunurlardı. Bu dönemde bu denizde bulunan adalarda yaşam olmamakla beraber Derbend limanına yakın bir mesafede Kür Nehri ağzının tam karşısında bulunan adada yetişen kırmızı boya bitkisi, Berde'a ahalisi tarafından toplanarak Versân ve Berde'a pazarlarında satılmaktaydı (İbn Havkal, 2021, ss. 297, 298; Köse, 2016, s. 442).

Çin'den Hindistan'a oradan Hazar Denizi'ni kuzeyinde bırakarak hat çizen ticaret yolu, Aras Nehri vadisi boyunca Karadeniz'e kadar uzanan güzergâhta ticarî malların satışı, tarihin en eski zamanlarından beri devam etmekte olup bu sayede Transkafkasya bölgesi üzerindeki siyasî

ve ticarî konjonktürel etki tarih boyunca hep var olmuştur. Bölgede İslâm hakimiyetinin başlamasıyla beraber birtakım farklılıklar olsa da siyasî ve ticarî etkiler önemini korumuştur. Özellikle ticarî güzergahlardaki farklılıklar dikkati çekmektedir. Nitekim Erdebil merkezli ticarî yollar Tebriz'e kaymış, Tebriz-Karabağ-Erzurum ticarî ve posta güzergahı fevkalade önem kazanmış, bununla beraber Erdebil-Karabağ-Tiflis ticarî yolu da devam etmiştir. Bu ticarî güzergahlar noktasında başşehir Berde'a'nın önemi dikkate değerdir. Özellikle IX. ve X. asırlarda Berde'a'daki pazarların genelde Kafkasya, özeld Azerbaycan coğrafyasını dünya pazarında temsil kabiliyeti üst düzeyde olması bu noktada önemlidir. Dört taraftan dünya ortak pazarlarına açılan Berde'a'nın ticarî kapıları, çeşitli güzergahlarla çevre bölge ve ülkelere bağlanmakta, buralarda potansiyel malların pazarlaması yapılmaktaydı. Bu anlamda Berde'a'dan dünya piyasasına açılan ticarî kapılar şunlardı: Güneyde Berde'a'dan Arap yarımadasında Arabistan pazarlarına açılan kapı, Bağdat ticaret yoluydu. Yine güneyde Berde'a'dan Tebriz-Erdebil istikametinde tarihi Güney Azerbaycan topraklarına açılmaktaydı, bu rota daha güneye de inmekteydi. Benzer şekilde Berde'a'dan Tebriz-Kirman ve Sultaniye yoluyla Hindistan'a giden kervan yoluna bağlanmaktaydı. Bir diğer istikamet Tiflis'a açılmaktaydı. Nitekim güneyden gelen mallar, Berde'a üzerinden kuzeye taşınmaktaydı. Başka bir rota, Berde'a-Debil güzergahıydı ki bu yolla Bizans ve Karadeniz ülkeleriyle Uzak Doğu ve Ortadoğu ülkeleri arasında ticarî malların karşılıklı taşınmasıydı. Bunun haricinde Berde-Derbend yolu, Hazarlar ile kuzeydeki diğer ülkelere uzanıyordu. Nihayet diğer bir rota, Berde'a ticarî mallarının Aras ve Kura nehirleri vasıtasıyla Hazar denizine açılmasıyla ilgiliydi. İslâm coğrafyacıların rivayetlerine göre bölgedeki verimli tarım arazilerine paralel olarak üretim bolluğunun oluşması, bölge ticaretinin gelişmesinde ve ticarî güzergahların önem kazanmasında büyük etken olmuş, civar bölgelerden insanlar buraya alışveriş için gelip giderlerdi. Özellikle bölge piyasasında altın ve gümüşün meta olarak kullanılması ticarî canlılığı bir hayli artırmıştı (Köse, 2016, s. 443; Mustafayev, 2018, ss. 34-39, 41-42).

İbn Havkal, Arrân ülkesindeki ticarî güzergahlardan bahsederken bu güzergahlar arasındaki mesafelere değinerek şu şekilde rivayet etmektedir: Berde'a'dan Erdebil'e giderken yedi fersahta Mûyan, buradan da aynı şekilde yedi fersah mesafede ziraatı bol Beylegan bulunmaktadır. Beylegan'dan daha büyük olup kalabalık nüfusu, çarşıları, otelleri ve ticaret haneleriyle ticarî hacmi daha gelişmiş bulunan Versan, Beylegan'a yedi fersahadır. Buradan Belhak'a yedi fersah olup ribatları ve otelleriyle yolcu ile tacirlere birtakım imkanlar sunmaktadır. Berde'a'dan birkaç fersah uzaklıkta güzel ve orta ayarda diğer bir şehir olan Sisecan bulunmaktadır. Berde'a'dan Debil'e uzanan ticarî güzergâh, Ermeniye'den geçmektedir. Berde'a'dan Bâbü'l-Ebvâb'a giden yolda Kür Nehri üzerinde bulunan ticarethaneleri ile meşhur Berdic'e mesafe on sekiz fersahdır. Merağa'da bulunan pazar, üç fersah uzunlukta olup burada; silah kemerleri, altın ve gümüş aletler, eşyalar, atlar, katırlar, eşekler, sığırlar koyunlar bolca bulunmakta ve satılmaktadır. Bu pazara Yemen'den, Mısır'dan, Irak'tan, Mağrib'ten, Şam'dan, Horasan'dan ve diğer ülkelere tüccarlar gelirler. Yine buraya gelenler arasında Azerbaycan'ın ileri gelen tüccarları da bulunmaktadır. Bu pazarın ticarî büyüklüğünü hikâye eden rivayetler bulunmaktadır (İbn Havkal, 2021, ss. 272-274; Köse, 2016, ss. 443-444).

İbn Hurdazbih, Arrân'ın Ermiye yoluyla ticarî güzergahını kabaca şöyle tarif etmektedir: Versan'dan Berde'a'ya sekiz konaklama, Derman'a üç fersahlık mesafe bulunmakta, buradan Beylegan'a ise dokuz fersahdır. Beylegan'dan Berde'a'ya mesafe on dört fersahdır. Berde'a'dan Bezze'ye otuz fersah, Ermeniye'de bulunan Mansure'ye dört konaklama mesafesi bulunmaktadır. Aynı şekilde Berde'a'dan Bâbü'l-Ebvâb'a olan mesafe on beş konaklama, Dubeyl'e ise yedi konaklama kadardır. Merend'den Vâdî'ye on fersah, oradan Neşevy'e on fersah, Neşevy'den Dubeyl'e ise yirmi fersahlık yol bulunmaktadır (İbn Hurdazbih, 2008, 105). Bölgenin ticaret güzergahları olan bu yollar vasıtasıyla Arrân'ın yakın ve uzak çevresiyle ticarî faaliyetleri yapılmaktaydı.

Sâcoğuların hâkim oldukları Karabağ'da kendilerinden önce bir takım siyasi istikrarsızlıklardan iktisadî hayat olumsuz etkilenmekteydi. Ancak onların burada hakimiyet

kurmaları, ticarî güveni ve gelişmeyi beraberinde getirdi. Bu sebeple X. asırda Karabağ, önemli ticarî güzergahların geçtiği, yabancı tacirlerin kendilerini güvende hissettiği, büyük ticarî merkez ve panayırlarına ev sahipliğini yaptığı bir memleket oldu. Bu memlekete Horasan, Irak, Yemen, Şam, Mısır ve Mağrib gibi İslâm beldelerinden gelen tüccarlar kârlı alışverişler yaparlardı. Bu alışveriş merkezleriyle panayırlarda muhtelif eşyalar ve kumaşlar, çeşitli baharatlar, Merâğa yapımı silah kemerleri, Irak menşeli altın ve gümüş aletler yanında değişik cinsten hayvanlar ile eğer takımları bol miktarda ve ucuz olarak bulunurdu (Köse, 2017, s. 379; Köse, 2023, ss. 46-47). Bu ticarî hayat üzerinde uluslararası güzergahların etkisi büyüktü. Şeddâdiler döneminde gelişim gösteren Dvin ve Ani kentleri, ticarî yollarının oluşumunda önemli etken oldular. Aynı zamanda bu iki kent arasındaki uluslararası ticarî güzergâha Aras vadisinin etkisi de bulunmaktaydı. Nitekim bu güzergâh, Ani üzerinden Kars'a oradan Erzurum ve Trabzon limanı vasıtasıyla Karadeniz'e ulaşmaktaydı (Minorsky, 2023, ss. 120-122). İstahrî, batıya doğru uzanan bu transit güzergâh haricinde bölgeden doğuda Hind ülkeleri ve başka ülkelere de uzanan ticarî güzergahların varlığını haber ederek bu yollar vasıtasıyla ilgili ülkelere katır ticareti yapıldığını rivayet etmektedir (İstahrî, 2020, s. 180). Dolayısıyla doğu ve batı eksenli bu ticarî etkileşim, Kafkasya'yı ticarî ağların merkezi haline getirmişti. Bu ağlar vasıtasıyla İran, Ortadoğu, Mısır, Anadolu ile Akdeniz havzasındaki diğer ülkeler ile kuzey ve Uzakdoğu ülkelerinden gelen ticarî mallar Kafkasya'da buluşur ve transferi sağlanırdı (Canbek, 1978, s. 7).

SONUÇ

Tarihi Azerbaycan topraklarının nitelikli bir kısmını teşkil eden Karabağ, ezeli bir Türk toprağı olduğu şüphesizdir. Azerbaycan'daki en eski yerleşme merkezlerinin de bulunduğu bu topraklara dönük Türk göçleri tarihi kayıtlara göre M.Ö. devirlere kadar uzanmaktadır. Nitekim Herodot tarihinde Sakaların Karabağ'da görüldüklerine dair rivayeti mevcuttur. Bununla beraber Karabağ'daki Türk varlığı ve hakimiyeti İskitlerle sınırlı kalmayıp Kalankatlı'nın tarihi kaydında bu varlığın, Hunlar ve Hazarlarla da sürdüğünü ve hatta sonraki süreçte de devam ettiği görülmektedir.

İslâm kaynakları, Karabağ'ın İslâm fütuhatıyla beraber Sasani hakimiyetinden Arap hakimiyetine devrini anlatırlarken, aslında bu dönemin kısa bir geçiş süreci olduğunu aynı zamanda teyit etmektedirler. Zira coğrafyadaki yerleşik ve göçebe Türk varlığı ile beraber ilk İslami dönem haricindeki süreçte bölgenin, bizzat Türk komutanlar eliyle yönetilmesi bu olguyu pekiştirir nitelik taşımaktadır. Nitekim Selçukluların burada hakimiyet kurmalarına dek geçen süreç zarfında Karabağ'a sırasıyla Sacoğulları, Müsafiriler, Revvâdiler ve nihayetinde Şeddâdîlerin hakimiyetleri bu kabildendir. Bu bağlamda Karabağ'ın ismen değişimi de bazı rivayetlerin aksine Moğol istilası sonrasına değil, bilakis Belâzurî'nin rivayetinin teyidiyle de bunun çok daha evvel olduğu gerçeğidir. Nitekim Memmedzâde Mirza Bala da bu gerçeği pekiştirir kaydı bulunmaktadır. Buna göre Karabağ'ın kesin olarak Türkleştiği dönemde buranın coğrafi toponomisinin de kati olarak değiştiğidir.

Karabağ'ın Türk yurdu oluş sürecinde X. asırda hasıl olan siyasi, sosyal ve iktisadi gelişmelerin önemi pek büyüktür. Zira bu gelişmelere neticesinde Karabağ'da Türk kültür ve medeniyeti yolunda önemli ilerlemeler olmuştur. Nitekim İslâm kaynaklarına göre bu dönem Karabağ'da nüfusu kalabalık, insanları hoşgörülü, zengin ve mamur şehirlerin varlığı, verimli tarım arazisine paralel olarak bol meyve ve sebze ziraatının yapılışı, bölgedeki han ve kervansaraylarla bağlantılı ticarî güzergahlar ve bu güzergahlar vasıtasıyla yapılan güçlü ticarî faaliyetler, bu gelişme ve ilerlemeler açısından önemli birer etken olarak değerlendirilebilmektedir.

Etik Beyan

“İslâm Kaynaklarına Göre X. Asırda Karabağ'ın Tarihi Coğrafyası” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde

herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma etik kurul kararı zorunluluğu taşımamaktadır. Makale, Etik Kurulları Yayın Etiği Komitesinin (Committe on Publication Ethics-COPE) yazar, hakem ve editörler için belirtilen kurallardan yararlanılarak oluşturulmuş olan Anasay dergisi etik kuralları çerçevesinde yazılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declares that they have no competing interest.

Financial Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Adıgüzelbey, M. (2006). *Qarabağnamə I*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Al-Balâdhuri, İ. A. 'A. A. b. J. (1916). *Kitâb Futûh Al-Buldân*. (Trans. Philip Khuri Hitt). New York: The Faculty of Political Science of Columbia University.
- Alışık, G. S. (2008). Karabağ Dağlık Mıydı Bağlık Mıydı?. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 3/5 Fall, 582-603.
- Aliev, S. M. (1994). Derbend. *DİA*. (IX, 164-166). İstanbul: TDV Yayınları.
- Aslanlı, A. (2002). Türk Dünyasının Kanayan Yarası: Karabağ. *Türkler Ansiklopedisi*. (19, 194-208). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Aşurbeyli, S. (2010). Şirvanşahlar. *DİA*. (XXXIX, 211-213). İstanbul: TDV Yayınları.
- Aydın, M. (2001). “Karabağ”. *DİA*. (XXIV, 367-368). İstanbul: TDV Yayınları.
- Barthold, W. (1979). Berze'a. *İA*. (II, 565-566). İstanbul: MEB Yayınları.
- Barthold, W. (1979). Şirvanşah. *İA*. (XI, 573-575). İstanbul: MEB Yayınları.
- Belâzurî, A. b. Y. (2013). *Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*. (Çev. Mustafa Fayda). İstanbul: Siyer Yayınları.
- Bezer, G. Ö. (2010). Şeddâdîler. *DİA*. (XXXVIII, 409-411). İstanbul: TDV Yayınları.
- Bilgiç, A. T. (2012). *Tarih Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Brosset, M. F. (2003). *Gürcistan Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları.
- Bünyadov, Z. M. (1991). Azerbaycan. *DİA*. (IV, 317-322). İstanbul: TDV Yayınları.
- Bünyadov, Z. M. (2007). *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Canbek, A. (1978). *Kafkasya'nın Ticari Tarihi-Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar*. İstanbul: Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği Yayınları.
- Cihangir, Z. O. (1931). *Şirvanşahlar Yurdu*. İstanbul: Cumhuriyet Kitaphanesi.

Çetin, H. A. (2021). Karabağ Ağzı Özelliklerinin Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası'nda Görünümü. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 52, Güz, 133-168.

Durmuş, İ. (2008). *İskitler (Sakalar)*. Ankara: Genel Kurmay Basımevi.

Elsevar, G. (2020). *Karabağ Hanlığı: 1747-1828*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı. Ankara.

Garthwaite, G. R. (2011). *İran Tarihi*. (Çev. Fethi Aytuna). İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Göde, H. A. (1993). *Zeyneloğlu Cihangir'in Muhtasar Azerbaycan Tarihi Adlı Eserinin Çeviri ve İncelemesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı. Kayseri.

Günaltay, M. Ş. (1987). *İran Tarihi I*. Ankara: TTK Yayınları.

Günay, U. T. (2012). *Türklerin Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Güner, A. (2006). Müsâfiriler, *DİA*. (XXXII, 68-70). İstanbul: TDV Yayınları.

Hacıyev, K. ve Ebdülezimov, E. (2021). *Karabağ Tarihi*. (Haz. Beşir Mustafayev). Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.

Hacıyev, Q. (2014). *Qarabağ Tarixi*. Bakı: Teknur Neşriyat.

Has, K. (2004). Mezdekiyye. *DİA*. (XXIX, 523-524). İstanbul: TDV Yayınları.

Hüseynov, Y. (2012). *Qarabağ Tarixi Mənbələrdə*. Bakı: Şuşa Nəşriyyatı.

İbn Battûta, E. A. M. (2000). *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*. (Çev. A. Sait Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İbn Havkal, E. İ. H. N. (1967). *Sûretü'l-Arz II*. (Nşr. M. J. De Goeje). Leyden: Bibliotheca Geographorum Arabicorum.

İbn Havkal. (2021). *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. (Ter. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

İbn Hurdazbih. (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. (Çev. Mehmet Ağarı). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

İbnü'l-Esîr, A. b. M. b. A. C. Ş. E. F. (1991). *El-Kâmil fi't-Târîh. (İslâm Tarihi)*. III. (Çev. Ahmet Ağırakça), İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l-Esîr, A. b. M. b. A. C. Ş. E. F. (1991). *El-Kâmil fi't-Târîh. (İslâm Tarihi)*. VI. (Çev. Abdullah Köse), İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l-Fâkih, E. A. A. b. M. b. İ. b. İ. H. (1885). *Kitâbü'l-Büldân*. (Nşr. M. J. De Goeje). Brill.

İpek, A. (2008). Sâcoğulları. *DİA*. (XXXV, 364-366). İstanbul: TDV Yayınları.

İsmayılov, M. (2014). *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*. (Haz. Vefa Kurban). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

İstahrî, E. İ. İ. b. M. (2020). *Ülkelerin Yolları*. (Çev. Murat Ağarı). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

İstahrî, E. İ. İ. b. M. e. e. (1961). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. (Tah. Muhammed Câbir Abdulâl el-Hînî).

İzzatov, E. (2006). *Tarihten Günümüze Azeri-Ermeni İlişkilerinde Karabağ Sorunu*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. Konya.

- Kafesoğlu, İ. (2005). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kalankatlı, M. (2006). *Albaniya Tarixi*. (Red. Mübariz Piri). Bakı: Avrasia Press.
- Kalankatlı, M. (2019). *Alban Tarihi*. (Akt. Yusuf Gedikli). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kazımzade, R. (2019). *Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri Programı. İstanbul.
- Kazvinî, H. M. (2018). *Târih-i Güzide*. (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: TTK Yayınları.
- Kırzioğlu, F. (1976). *Osmanlı'nın Kafkas Ellerini Fethi 1451-1590*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Köse, B. A. (2016). 10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan'da Coğrafî, İdarî ve İktisadî Durum. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/34, 431-450.
- Köse, B. A. (2016). 10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniyeye ve Arrân Tarihî Coğrafyası. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 11/1 Winter, 89-108.
- Köse, B. A. (2017). İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, Kafkasya Özel Sayısı, Ağustos, 297-342.
- Köse, B. A. (2017). *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Köse, B. A. (2018). Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin Hâkimiyeti. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 11, XXXIII, Mart, 317-356.
- Köse, B. A. (2023). *Azerbaycan Ortaçağ İslâm Hânedanları Dönemi-Sâciler, Müsâfiriler, Revvâdiler, Şeddâdiler, Şirvanşahlar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kürkçüoğlu, E. (2020). *Türklerin Siyasi Tarih*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Makdisî, Ş. M. b. A. b. E. B. e. (1877). *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. (Nşr. M. J. De Goeje). Brill.
- Mehmedzâde, M. B. (1977). Karabağ. *İA*. (VI, 212-217). İstanbul: MEB Yayınları.
- Mesûdî, E. H. A. b. E. b. A. (2018). *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*. (Müt. Ramazan Şeşen). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Mesudî, E. H. A. b. H. (2023). *Murûc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*. (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Minorsky, V. (2020). *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*. (Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Minorsky, V. (2023). *Kafkas Tarihi Çalışmaları*. (Çev. İlhan Aslan). İstanbul: Post Yayınevi.
- Muhammedoğlu, A. S. (2001). Kafkasya-Tarih. *DİA*. (XXIV, 158-160). İstanbul: TDV Yayınları.
- Mustafayev, B. (2013). Azerbaycan Milli Kütüphanesinde Bulunan Dağlık Karabağ ile İlgili Eserlerin Bibliyografyası. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, Ekim, 195-217.

- Mustafayev, B. (2018). Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Güz, 15-49.
- Naskali, E. (2000). İran. *DİA*, (XXII, 394-395). İstanbul: TDV Yayınları.
- Naskali, E. (2009). Sâsânîler. *DİA*. (XXXVI, 175-176). İstanbul: TDV Yayınları.
- Nizamü'l-Mülk. (2009). *Siyasetname*. (Çev. Mehmet Taha Ayar). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özaydın, A. (1991). Arran. *DİA*. (III, 394-395). İstanbul: TDV Yayınları.
- Pehlivan, Z. N. (2016). *Karabağnameler Çerçevesinde Karabağ'da Siyasi ve Askeri Gelişme*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yeniçağ Bilim Dalı. Sakarya.
- Qarabaği, M. C. C. (1959). *Qarabağ Tarixi*. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
- Qarabaği, M. Y. (2006). *Tarihi Şerif II*. Bakı: Şərqi-Qərb.
- Ross, E. D. (1979). Şeddâd Bâni. *İA*. (XI, 381-382). İstanbul: MEB Yayınları.
- Sadık, R. (2022). *Kısa Azerbaycan Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. Der Yayınları. İstanbul.
- Solmaz, G. (1997). *Selçuklulardan Osmanlılara Gence*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı. Erzurum.
- Subaşı, Ö. (2022). *Gürcistan Krallığı (XI-XIV. YÜZYILAR)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Şerifli, M. X. (2013). *IX Əsrin İkinci Yarısı-XI Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*. Bakı: AMEA Tarix İnstitutu.
- Taberî, E. C. M. b. C. (1991). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi III*. (Çev. Zakîr Kadirî Ugan, Ahmet Temir). İstanbul: MEB Yayınları.
- Taşgıl, A. (1998). Hazarlar. *DİA*. (XVII, 116-120). İstanbul: TDV Yayınları.
- Tavkul, U. (2002). Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları. *Türkler*. (XX, 489-490). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Togan, A. Z. V. (1978). Arrân. *İA*. (I, 596-598). İstanbul: MEB Yayınları.
- Togan, A. Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Toksoy, A. (2021). Tarihi Süreç İçinde Beylakan. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 72, Eylül, 225-242.
- Tomar, C. (2008). Revvâdîler. *DİA*. (XXXV, 36-37). İstanbul: TDV Yayınları.
- Turan, O. (1979). Bâbek. *İA*. (II, 170-174). İstanbul: MEB Yayınları.
- Uras, E. (1988). *The Armenians In History And The Armenian Question*. İstanbul: Documentary Publications.
- Vəlixanlı, N. (2007). *Azərbaycan Tarixi (III-XIII Əsrin I Rübü) II*. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
- Yerdelen, B. K. ve Diğerleri. (Edler). (2022). *Kadim Vatan Karabağ*. İstanbul: Divan Kitap.
- Yıldız, H. D. (1991). Bâbek. *DİA*. (IV, 376-377). İstanbul: TDV Yayınları.
- Yıldız, H. D. (1994). Ebü's-Sâc. *DİA*. (X, 339). İstanbul: TDV Yayınları.